

Даница Поповић ♦ Марко Поповић

МОНАСТИР
ШУДИКОВА
У БУДИМЉИ

ЕПАРХИЈА БУДИМЉАНСКО-НИКШИЋКА
МУЗЕЈ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

EPARCHY OF BUDIMLJA AND NIKŠIĆ
MUSEUM OF SERBIAN ORTHODOX CHURCH

DANICA POPOVIĆ ♦ MARKO POPOVIĆ

MONASTERY OF
ŠUDIKOVA
IN BUDIMLJA

Belgrade • Berane

2020

ДАНИЦА ПОПОВИЋ ♦ МАРКО ПОПОВИЋ

МАНАСТИР
ШУДИКОВА
У БУДИМЉИ

Београд • Беране

2020

ИЗДАВАЧИ

ЕПАРХИЈА БУДИМЉАНСКО-НИКШИЋКА
Манастир Ђурђеви Ступови, Берање
е-mail: info@eparhija.me

Музеј Српске православне цркве
Краља Петра 5, Београд
е-mail: muzejspc@gmail.com

ЗА ИЗДАВАЧЕ

Његово Преосвештенство
Епископ будимљанско-никшићки
Господин Јоаникије
Ђакон Владимир Радовановић
управник Музеја СПЦ

РЕЦЕНЗЕНТИ

Проф. др Ирена Шпадијер
Др Светлана Пејић

ЛЕКТОР И КОРЕКТОР

Мирјана Радовановић

РЕГИСТРИ

Милена Давидовић

ПРЕВОД РЕЗИМЕА

Марина Адамовић Куленовић

ДИЗАЈН И ТЕХНИЧКО УРЕЂЕЊЕ

Мирослав Лазић

ШТАМПА

Бирограф, Земун

ТИРАЖ

1000

ISBN-978-86-85917-21-9

САДРЖАЈ

СЛОВО БЛАГОДАРНОСТИ АУТОРИМА	11
УВОДНА РАЗМАТРАЊА	13
Положај и географске одлике	13
Порекло имена	17
ДОСАДАШЊА ПРОУЧАВАЊА	19
ИЗ ДУБОКЕ ПРОШЛОСТИ: ШУДИКОВСКИ ПЕТРОГЛИФИ	29
ИСТОРИЈСКА СЛИКА	39
МАНАСТИР ВАВЕДЕЊА БОГОРОДИЦЕ	73
Црква Ваведења Богородице	73
СКИТ У УРОШЕВИЦИ	97
ПЕЋИНЕ-ИСПОСНИЦЕ	121
СВЕТО ВРЕЛО	133
МАНАСТИР ШУДИКОВА И КЕЛИОТСКО ПЕШТЕРНО МОНАШТВО ПОЛИМЉА	139
ГОРЊЕ ПОЛИМЉЕ	145
Манастир Брезојевица код Плава	145
Манастирски комплекс у Калудри	147
Испоснице манастира Ђурђеви ступови	152
Манастир Соколац	157
Крши светог Саве на Бјеласици	159
СРЕДЊЕ ПОЛИМЉЕ	161
Манастир Куманица	161
Испосница манастира Заступ	168
Испосница манастира Житин	175
Испоснице манастира Милешеве	183

ДОЊЕ ПОЛИМЉЕ	192
Испоснице манастира Светог Николе у Дабру	192
Испоснице манастира Добрун	198
НОВИ ЖИВОТ ШУДИКОВСКИХ СВЕТИЊА	207
Прилог I (Милена Давидовић) КЊИЖНИЦА МАНАСТИРА ШУДИКОВЕ	213
Прилог II (Милена Давидовић) ЗАПИСИ	243
Прилог III (Милена Давидовић) КАТАЛОГ РУКОПИСНИХ И ШТАМПАНИХ КЊИГА МАНАСТИРА ШУДИКОВЕ	249
ПОГОВОР АУТОРА	251
THE MONASTERY OF ŠUDIKOVA IN BUDIMLJA	255
INTRODUCTION	255
FROM THE DEPTHS OF THE PAST: ŠUDIKOVA PETROGLYPHS	256
A HISTORICAL PICTURE	257
THE MONASTERY OF THE PRESENTATION OF THE VIRGIN	258
THE SKETE AT UROŠEVICA	259
CAVE HERMITAGES	260
THE HOLY SPRING	261
THE MONASTERY OF ŠUDIKOVA AND KELLIOTIC CAVE MONASTICISM IN THE LIM VALLEY	261
THE NEW LIFE OF THE ŠUDIKOVA MONASTIC COMPLEX	263
THE LIBRARY OF THE MONASTERY OF ŠUDIKOVA	264
LIST OF ILLUSTRATIONS	267
ЛИТЕРАТУРА	271
РЕГИСТАР ИМЕНА	287
РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ПОЈМОВА	291

СЛОВО БЛАГОДАРНОСТИ АУТОРИМА

Од када је започета обнова манастира Шудикове са црквом Ваведења Пресвете Богородице, а посебно од њеног освећења, порасла су интересовања за историју, духовност и културну заоставштину овог светог мјеста. Одраније познати писани подаци који свједоче о животу Шудикове од XVI вијека до Друге сеобе Срба 1738, када је манастир спаљен, били су добра полазна основа научницима који су своју пажњу усмерили на нова изучавања његове прошлости. Аутори ове књиге, Даница Поповић и Марко Поповић награђени су великим успјехом дошавши до нових, изузетно вредних и занимљивих резултата. На пример, они су утврдили да су пећине у Тивранској клисури некада биле монашке испоснице манастира Шудикове као и то да је скровити и тешко приступачни манастирић Урошевица представљао шудиковски скит. Та открића показала су се као нов изазов за даља истраживања улоге урошевичке исихастирије и шудиковских пештера у оквиру обимне теме српског пештерног монаштва цијеле Лимске долине од XIII до XVIII вијека.

Библиотека и преписивачка дјелатност монаха манастира Шудикове добиле су, трудом Милене Давидовић, заслужену пажњу и довољно простора на страницама ове монографије. Снимци украса из шудиковских књига понајвише су допринијели њеној љепоти. Аутори монографије су утврдили континуитет монашког његовања писмености и унапређивања манастирске библиотеке од првих писаних помена Шудикове до њеног страдања од осветничког турског зулума 1738. године. Међу најзаслужнијим књижевним дјелатницима манастира Шудикове нарочито је истакнут свијетли лик неуморног јеромонаха Данила, преписивача богослужбених и светоотачких књига.

Поуздане назнаке, у овој монографији посебно размотрене, да су чудотворне мошти двојице срп-

ских светаца – Архиепископа Арсенија Сремца и Цара Уроша V – скриване у Шудикови на краће вријеме прије њеног запустења, потврдиле су народна предања о исцјелитељским својствима овог светилишта. У том духу написано је занимљиво поглавље о шудиковском *Светом врелу*, кроз чије повремено извирање дјелује исцјелитељски благослов Светог Саве Првог Архиепископа српског.

Шудикова је један од ријетких манастира који је широкогрудо сачувао остатке незнабожачке цивилизације, о чему најубедљивије свједоче познати шудиковски квадер али и не мање интересантни обредни знаци на Избињском кршу као и на литицама испод пештере Зиданице. Остаци разнородних древних култура стављени су у хришћански контекст узиђивањем поменутог квадера у јужни доватник на западном зиду првобитне цркве Ваведења Богородичиног као и урезивањем крстова и других, православној вјери својствених, симбола на поменутих стијенама. *Стойте Светио Саве* на Избињском кршу, о којима је народно предање исплело лијепу легенду, још једно су важно хришћанско обиљежје и знак свечевог благодатног покровитељства над живописном ужом околином манастира Шудикове.

Обнова шудиковског манастира не би била потпуна без ове монографије која освјетљава његову давну прошлост, духовну и културну дјелатност њених ктитора и монаха. Аутори ове књиге су се својим истрајним научним радом и свестраним знањима на најљепши начин утврдили у свеобухватну обнову манастира Шудикове. На томе им дугујемо неизмјерну и трајну благодарност.

Епископ
будимљанско-никшићки

Прилог I

КЊИЖНИЦА МАНАСТИРА ШУДИКОВЕ

Милена Давидовић

Стара српска библиотека или *књижница*, како нам се чини да је примереније именовати једну од кључних институција писмености и културе у средњем веку, имала је тачно одређену структуру, читаоце и напослетку јединствену функцију у средњовековном српском друштву. Она добрим делом гравитира ка обреду богослужења: омогућава његово одвијање и у исто време постоји захваљујући њему. Зато се у темељу старе српске књижнице налазе, у првом реду, богослужбене књиге – састави намењени литургијском читању и појању. То су, пре свега, јеванђеља, апостоли, псалтири, минеји, триоди, службабници, требници, пролози, богослужбени зборници, црквена поезија. Изван оквира литургијског обрета средњовековна књижница је прибирала теолошку литературу, којом се нарочито утицало на духовност и писменост монашке обитељи. Међу ове списе сврставала су се хагиографска дела, затим патристичка књижевност, чуда/чудеса, зборници разнородног састава, средњовековни романи и приповетке, апокрифни састави. Засебну целину чине списи полемичког, догматског и антилатинског карактера. Напокон, манастирска књижница морала је имати и списе црквеноправне садржине којима је регулисан живот у манастиру.

Манастирске библиотеке у средњем веку нису представљале духовне просторе за твореног типа. Преношење старих књига

из једне рукописне збирке у другу није била ретка појава током читавог средњег века, па самим тим није ни упитно да је стара српска књига имала кључну улогу у успостављању чврстих веза између, каткад и веома удаљених, духовних центара. Ради читања и, чешће, преписивања, кодекси су путовали од једног манастира до другог, прелазећи неретко дужине пута које су човеку савременог доба невероватне и тешко појмљиве. Даривање, откупљивање и прослеђивање рукописа биле су уобичајене радње, под којима се неминовно мењала и номенклатура старе српске књижнице. Није могуће занемарити ни различите историјске околности које су неретко остављале неизбрисив траг на физиономију тих манастирских збирки или су их у потпуности уништавале. Стална променљивост се, стога, испоставља кључним својством старе српске књижнице. Ову одлику старих српских библиотека засигурно је имао на уму и Димитрије Богдановић када је са жаљењем констатовао да „немамо ниједну [манастирску библиотеку] која би попут многих старих библиотека на Западу била стварана нормалним, поступним нарастањем, ниједну која би чувала континуитет књижних фондова од почетка писмености до новијег доба”.¹ Међутим, колико се одсуство и немогућност континуитета, с једне стране, испоставља недостатком, толико је, с друге стране, њиме, парадоксално,

¹ Богдановић, *Стара српска библиотека*, 8.

омогућено обликовање јединственог културног, духовног амбијента на ширем просторно-временском плану.

Шудиковске књиге данас се налазе ближе или даље од светог места коме су некада припадале. Неке од њих похрањене су у збиркама манастира Никољца и Подврха, односно у рукописној збирци Цетињског манастира и ризници цркве Свете Тројице у Церовцу, док су поједини кодекси прешли завидне удаљености, доспевши на крају свог дугог путовања у иностране библиотеке у Бечу, Пловдиву, Москви и Берлину. Сложена слика расејаности шудиковских књига потврда је јединственог живота старе српске књиге, а самим тим и средњовековне књижности, при чему не треба губити из вида удео трагичних околности у којима је манастир Ваведена Богородице на Лиму пострадао. Похрањеност шудиковских књига у збиркама манастира Никољца и Подврха недвосмислена је потврда да је уочи догађаја 1738. део шудиковских књига склоњен у оближње храмове. Не може се, међутим, са сигурношћу тврдити да су све књиге измештене из манастира, као што није могуће установити ни оквирни број кодекса уништених том приликом. Поједине су, према сачуваним записима, доспеле у руке противника, који их је, очито свестан њихове вредности, сачувао и потом за њих потраживао високе откупе.

Све су то околности које се морају узети у обзир приликом размишљања о старој шудиковској књижности. О њеном значају и месту унутар ширег оквира старе српске библиотеке могуће је поуздане увиде имати тек када ова стара збирка буде у потпуности реконструисана. Ти покушаји до данас су се углавном спроводили у правцу набрајања књига које су некада биле својина Богородичиног храма на Лиму. Испитивање и оцењивање дубљих веза међу шудиковским књигама, тумачење стаза њиховог

кретања и, напokon, покушај обликовања јединственог суда о шудиковској књижности нису, међутим, били предмет посебног истраживања. У овом прилогу преглед до сада идентификованих шудиковских књига начињен је не према датуму настанка кодекса, већ према тренутку њихове похрањености у збирци шудиковског манастира. Предност оваквог методолошког опредељења састоји се у томе што је њиме могуће обликовати слику шудиковске књижности током њеног двостолетног постојања. На крају, у виду додатка, састављен је хронолошки каталог рукописних и штампаних књига које су у одређеним исечцима времена одређивале особеност библиотеке манастира Ваведена Богородице на Лиму.

Знања о шудиковским књигама, баш као и о животу манастира, остају замагљена све до друге половине XVI века, иако се у литератури наилази на, уистину тешко одрживе, тезе о надасве раној просветно-културној активности шудиковске обитељи.² Рукописна

² Свеобухватна разматрања о историји и архитектури шудиковског манастира, његовој позицији на ширем и ужем плану, затим о његовом значају и односу према катедралном храму Будимљанске епархије – Ђурђевим ступовима, први је на једном месту представио Радомир П. Губеринић (в. Губеринић, *Манастир Шудиково*). Невеликог обима, монографија овог Будимљанина, сходно томе, представља незаобилазну литературу када је реч о Богородичином храму на Лиму, премда се на извесним местима у књизи уочава одсуство неопходне научне методологије. Говорећи о *шудиковској универзи*, Радомир П. Губеринић је, најпре, истакао да су у Шудикови постојале школе списатељска, преписивачка, даскалска и фрескописачка/сликарска, а затим изриком подвукао да је „најстарији споменик списатељске школе *Требник*, писан руком будимског епископа Теофила Будимљанина, из 1251. године” (Губеринић, *Манастир Шудиково*, 47). Сачувани извори нису, међутим, упориште постављеној тези, док поменути рукопис *Требника* уноси извесну пометњу. Да није реч о *Требнику*, како га је Сава Косановић типолошки одредио (в. Косановић, *Српске стварине у Босни*, 172), већ о *зборнику* (*Синодику православа са Словом на Благовештење и живијима светица*, Манастир Света Тројица, бр. 73), најпре је Љубомир Стојановић скренуо пажњу

књига којом, условно речено, почиње историја шудиковске књижнице јесте *Минеј за сейшембар*, из старе збирке Народне библиотеке у Београду. Идентификован под сигнатуром 197 (159), рукописни *Минеј* је заједно с другим књигама, часописима и новинама нестало у пламену кобног 6. априла 1941. године. То је у првом реду узроковало да знања о овој шудиковској књизи данас буду изузетно сведена на руком пренете записе³ и опис рукописа начињен тру-

дом Љубомира Стојановића.⁴ О уметничкој опреми књиге није остао забележен ниједан податак. Зна се, међутим, да је рукопис био целовит и писан на хартији српскословенским језиком. На његовом последњем, 214. листу зетски митрополит Герасим оставио је сведочанство о настанку књиге:

Благоволѣніе⁵ ѿт[ъ]ца и поспешеніе⁶ сїна и съвршеніе⁷ светаго дѣха съписа се сїа кнїга глаголемѣн динан⁸ въ храмѣ прѣскетне богородице глаголемѣн шоудикова на реце лнцѣ въ дѣнїи смерѣнога нгоумѣна кїр васїлїна їерѣмонаха и вѣсе ѿ господи братне. Троудѣомѣ исписахъ за благословеніе сїню⁹ кнїгоу грѣшнїи и ѿка- (а)ннїи паѣ всѣхъ митрополитѣ зетскїи герасїи. И пакнїи моѣхъ се и динан се дѣю, ѿтѣци и братне, аще кѣтъ погрешено, исправлати¹⁰, а не кланїте¹¹, и пакнїи аще кѣтъ погрешено, благословїте, а не кланїт(е), ерѣ не бѣхъ прѣжде писаль нн ѿ ма(н)стѣра ѿчїнѣ¹², тѣре не бнхъ вѣщѣ словоу да лепо направїи. И съвршїи се ѿт[ъ] битїа въ лето ·ѣ·п̄·ѣ·, а ѿт[ъ] рож. хрїстова ·ѣ·ѣ·ѣ· (!) крѣгъ слѣнцѣ ·ѣ·ѣ·, лѣнн ·ѣ·, злато чїсло ·ѣ·, нннїктон ·ѣ· кпѣхта ·ѣ·, теделїе ·ѣ·.

Садржајан запис зетског митрополита значајан је не само за историју шудиковске књижнице него и знатно шире, те се, сходно томе, може поделити у неколико сегмената. Првим и основним делом записа обухваћени су подаци о томе ко је рукопис преписао, када и где је препис завршен и чијим старањем. Из приложеног записа јасно се види да је рукопис исписао зетски митрополит Герасим у храму Ваведења Богородице, у Шудикови, на реци Лиму у дане смерног игумана Василија јеромонаха. Белешка на крају рукописа верно је сведочанство

(в. Стојановић, „Требник“ манастира Свеїе Троїице, 22), а затим то исто Владимир Мошин потврдио (в. Мошин, *Рукописи љубеваљскої Синодїка православа*, 156). Рукопис *свейїиїроїицкої зборнїи* Радомир П. Губеринић довео је у непосредну везу са преписом тзв. *Морачке крмчије*, који је 1615. године исписан према старијем предлошку – препису из 1252. године Теофила, будимљанског епископа, који је живео у дому Светог Георгија, у Ђурђевим ступовима (Дучић, *Опис једне срѣбује*, 186). Преписивачка активност будимљанског епископа Теофила није потврђена на другом месту, а *свейїиїроїицкої зборнїи* је филигранолошким анализом датиран у 1375/1385. (Станковић, *Рукописне књиге манастира Свеїе Троїице*, 24–25). Међу сачуваним изворима нема потврда о томе да је рукопис *зборнїи* настао у Шудикови, али ни да је припадао њеној књижници.

Тезу да је *їиїреднїицки* „основни–први–текст писао по реду треїи будимљански епископ Теофило” (Цемовић, *Васоїевиїи*, 114), писар несачуване *Крмчије*, изнео је, међутим, и Марко Цемовић, родом такође из Васоїевића. Блискост у мишљењу Радомира П. Губеринића и Марка Цемовића објашњава се њиховим дубоким уверењем да је Шудикова била „метох Ђурђевих Ступова” (Цемовић, *Васоїевиїи*, 111) и да се „културна дјелатност Будимљанске епископије, која је у XV вијеку подигнута на степен митрополије, одвијала у Шудикови, а да је манастир Ђурђеви Ступови био само номинални носилац сједишта епископије, касније митрополије” (Губеринић, *Манастир Шудиково*, 49).

³ Неопходно је напоменути да се исписи поменутог записа које су донели Љубомир Стојановић и Љубомир Ковачевић међусобно знатно разликују, као што је њиховом упоредном анализом уочено да је у испису Љубомира Ковачевића, између осталог, изостављен један део писарева белешке (в. Ковачевић, *Белешке и наїїиїи*, 336; *Зайїиїи и наїїиїи*, књ. II, бр. 704, стр. 217–218). Имајући у виду поменуто одступања, на овом месту доносимо транскрипцију записа према Стојановићевом испису.

⁴ Стојановић, *Каталої Срїске народне библїоїеке у Беоїраду*, 59.

⁵ Овако чита Љубомир Стојановић.

⁶ Овако чита Љубомир Стојановић.

⁷ Овако чита Љубомир Стојановић.

⁸ Овако чита Љубомир Стојановић.

⁹ Овако чита Љубомир Стојановић.

¹⁰ Овако чита Љубомир Стојановић.

¹¹ Овако чита Љубомир Стојановић.

¹² Овако чита Љубомир Стојановић.

духовног амбијента у коме су делала двојица црквених великодостојника, од којих је један зетски митрополит и писар рукописа – Герасим, док је други старешина манастира Шудикове – Василије јеромонах.

Година настанка рукописног *Минеја* представља, међутим, једно од неразјашњених места у вези са овим кодексом. Према византијском датирању, зетски митрополит је преписивање окончао 1575. (·ž·п·г·), док је према датацији изведеној од године Христовог рођења рукопис преписан 1573. године (·ā·Ѣ·ѣ·). Где је настала грешка, то до данас није утврђено, премда се мора применити да је међу проучаваоцима рукописног наслеђа *Минеј за сейѿембар* углавном датиран ранијом годином.

Запис митрополита Герасима представља, тренутно, најстарији извор којим се Шудикова потврђује као место писања и читања старе српске књиге. Подстакнут, сада непознатим, побудама, Герасим је, сасвим сигурно, извесно време боравио у шудиковској обитељи, којој је, несумњиво, приложио *Минеј за сейѿембар*. Нарочита вредност рукописног *Минеја* састоји се у томе што је књига исписана митрополитовом руком. Подражавајући образац средњовековних писара, зетски митрополит у завршном делу записа посеже за устаљеном формулом – позивом читаоцима да погрешно у тексту исправе и да га не проклињу. Молбу оцима и браћи митрополит је додатно образложио напоменом да није раније писао ни у мајстора учио, те да није вешт у лепом писању. Из овога произлази да се он у писању први пут опробао управо у Шудикови, те да молба, ипак, није само део добропознатог обрасца, већ напротив, искрено упућен позив читаоцима да имају разумевања за могуће грешке у тексту. Нема сумње да је Герасиму, неискусном у овом послу, требало прилично времена да књигу препише, нарочито када се има у виду да је исписивање старих књига

изискивало време, стрпљивост и посвећеност преписивача. Јасно је да се, у светлу овако тумачених околности настајања прве митрополитове књиге, представа о дужини Герасимовог боравка у Шудикови значајно мења, док питање његових побуда да се баш у Шудикови опроба у писању постаје једно од најинтригантнијих, можемо слободно рећи, шудиковских питања.

Широко распрострањен у средњем веку, обичај даривања књига претпостављао је динамичан живот старе српске књижице. О појединим рукописним књигама данас се зна искључиво на основу записа о њиховом приложењу одређеном светом месту. Такав случај је са *Четвороројеванђељем* (Мошин бр. 5) из збирке Старе цркве у Сарајеву. Уз рукописно *Четвороројеванђеље* (сл. 12), које је Леонтије украсио, а према Лазару Мирковићу и преписао¹³, старац Теодосије је храму Ваведења Богородице приложио још четири¹⁴ рукописа, о чему непосредно сведочи запис на листу 262v:

¹³ Мирковић, *Старине Старе цркве у Сарајеву*, 23; Ракић, *Српска минијатура*, 199–200; Тодић, *Српски сликари*, 310.

¹⁴ Испред кратког инвентара приложених књига остављена је ознака која до данас није поуздано решена. С обзиром на то да нам током рада увид у сам рукопис није био могућ, ознаку је могуће разматрати искључиво према испису Милана М. Вукићевића (в. Вукићевић, *Из старих србуља*, 35). Због визуелне сличности, али без стварног основа, поједини аутори деле мишљење да је истакнута ознака заправо носилац вредности броја осам (в. Кнежевић, *Манастири и цркве Будимљанске епархије*, 254), што би значило да је старац Теодосије уместо пет приложио осам књига Шудикови. На основу изгледа и стилизације не би се могло рећи да је реч о броју осам, посебно када се зна да је у старословенској азбуци ову бројну вредност имала графема *и*. Чини нам се да је истина ближа томе да је у питању слово *іама*, посуђено из грчког алфабета. Међутим, ни у овом случају одговор није потпун и поуздан, будући да *іама* има бројну вредност три, а Теодосије је уз *Четвороројеванђеље* даровао још четири књиге. Уз претпоставку да је ознака исписана веродостојно, није ипак могуће одредити се за само једно тумачење Теодосијевог записа. Има основа веровати да је реч о Теодосијевој

Стар(ь)ць тѣодосіѣ їеромонахъ приложи б(о)гъ и прѣтнстѡї вавѣденію шудиковон їева[н]геліѣ ·у· и триѡдъ и лѣтоу(ь)гню велнкоу и ѡальтирь бож(на)а-рѡвъ и молнтавникъ¹⁵ любавиѣа да славн б(о)гъ и прѣтн[т]ѡн при сдереномоу нгоуменъ гангорню въ летѡ *ѡсѡ тисвщно и ·п·ѣ·ѡ· и такѡ ѡпще въси бл(аго)с(ло)внсмѡ ктѡ нхъ х[ѡ]ѣ ѡт[ь]нестн¹⁶ ѡт[ь] сего мѣста неконмъ ѣаколемъ наветн[ь] нлн паке завистню да моу є сѡпарьница прѣтнста на страшнома сѡдоу и да боудѣтъ побѣждѣнь снаѡю частнаго крѣста въ страшни д[ь]нь сѡда.¹⁷

Већ у наредном столећу рукописно *Чейворојеѡванђеље* се нашло у рукама Ђирила Хоповца, чувеног српског летописца из времена Велике сеобе. Запис забележен на листовима 5–7v потврђује да је 1694. године некадашњи игуман манастира Хопова приложио овај кодекс цркви Светих арханђеља Михаила и Гаврила у Сарајеву, у чијој се збирци, према инвентару, налази и данас.¹⁸

Шудиковској књижници је, дакле, године 1581. приложено пет књига, од којих се за

омашци, насталој услед његовог непоузданог знања о бројним вредностима грчких графема, као што није искључено ни да је приложник првобитно имао намеру да Шудикови дарује три књиге, али се накнадно, док је исписивао запис, одлучио да тој обитељи приложи још једну, можда управо *Молићвеник* Теодора Љубавића, последњу наведену у низу. Поводом разматрања могућих значења употребљене графеме (ѣама = 3), предлог решења понудила је Светлана Пејић, којој и овим путем захваљујемо. Према њеном тумачењу, старац Теодосије приложио је 1581. пет књига и то три (гама) рукописне и две штампане. Посредно, тиме је у запису истакнут значај рукописне у односу на штампану књигу, што би био одраз схватања у време у ком се таква дистинкција износи.

¹⁵ Овако чита Милан М. Вукићевић.

¹⁶ Овако чита Милан М. Вукићевић.

¹⁷ Транскрипција записа донета је према испису Милана М. Вукићевића (в. Вукићевић, *Из сѣарих србуља*, 35). Између исписа Милана М. Вукићевића и Љубомира Стојановића уочавају се извесне неподударности, с тим што су разлике посебно евидентне на плану алтернирања графема *о* и *ѡ*.

¹⁸ Током истраживања старе библиотеке манастира Шудикове рукописном *Чейворојеѡванђељу* из збирке Старе цркве у Сарајеву нисмо могли ући у траг.

две сигурно зна да су биле штампане. Према запису старца Теодосија, Шудикови су даровани *Псалтир* из штампарије Божицара Вуковића и *Молићвеник* из Горажданске штампарије. Премда ближих података о приложеним штампаним књигама нема, према сведочењу старца Теодосија може се претпоставити да је поменути *Псалтир* штампан у неком од издања за живота Божицара Вуковића, док се у штампаном *Молићвенику* може, с великим опрезом, препознати трећа књига Горажданске штампарије. Реч је о *Молићвенику* из 1523. о чијем се настанку дознаје из поговора штампара Теодора Љубавића. Штампан у Горажду, при храму Светог Георгија на Дрини, *Молићвеник* је настао као „рукоделије” двојице браће, Ђура и Теодора Љубавића.¹⁹

Уз штампане књиге старац Теодосије је приложио и *Велику лииурѣју* и *Триод*. Идентификацију ових двеју књига није могуће извести на основу расположивих података, при чему не треба у потпуности искључити могућност да су и оне биле штампане. Независно од тога, нема сумње да је поклон старца Теодосија цркви Ваведѣња Богородице на Лиму био од изузетне вредности. Две штампане и још две рукописне или штампане књиге, уз импозантно, изузетним минијатурама „грешног” Леонтија украшено *Чейворојеѡванђеље*, приложене су манастиру Шудикови. С обзиром на то да дар не говори само о ономе који дарује, већ истовремено и о ономе који дар прима, јасно је да је Шудикова уживала необичан углед у том времену. Из тога сасвим

¹⁹ *Пет векова српској шћампартсѣва*, 92.

Након овог издања Горажданска штампарија је премештена у Влашку, где је наставила рад у румунском штампартству. Измештање је претпостављало извесну удаљеност од Богородичиног храма на Лиму, те ова околност, сасвим условно, може бити додатно упориште претпоставци да је наведени *Молићвеник* управо горажданско издање из 1523. године.

логично произлази да је шудиковска књижица у датом тренутку располагала изузетним старим српским књигама.

Запис старца Теодосија, међутим, није једино сведочанство о постојању старих штампаних књига у књијници манастира Шудикове. У часу када је прилог реконструкцији шудиковске књијнице већ био уобличен, откривена је још једна шудиковска књига²⁰, те се тако потврдило уверење да је целовиту слику манастирских библиотека могуће обликовати тек када све старе српске књиге буду откривене и идентификоване. Још од оснивања ризнице, у цркви

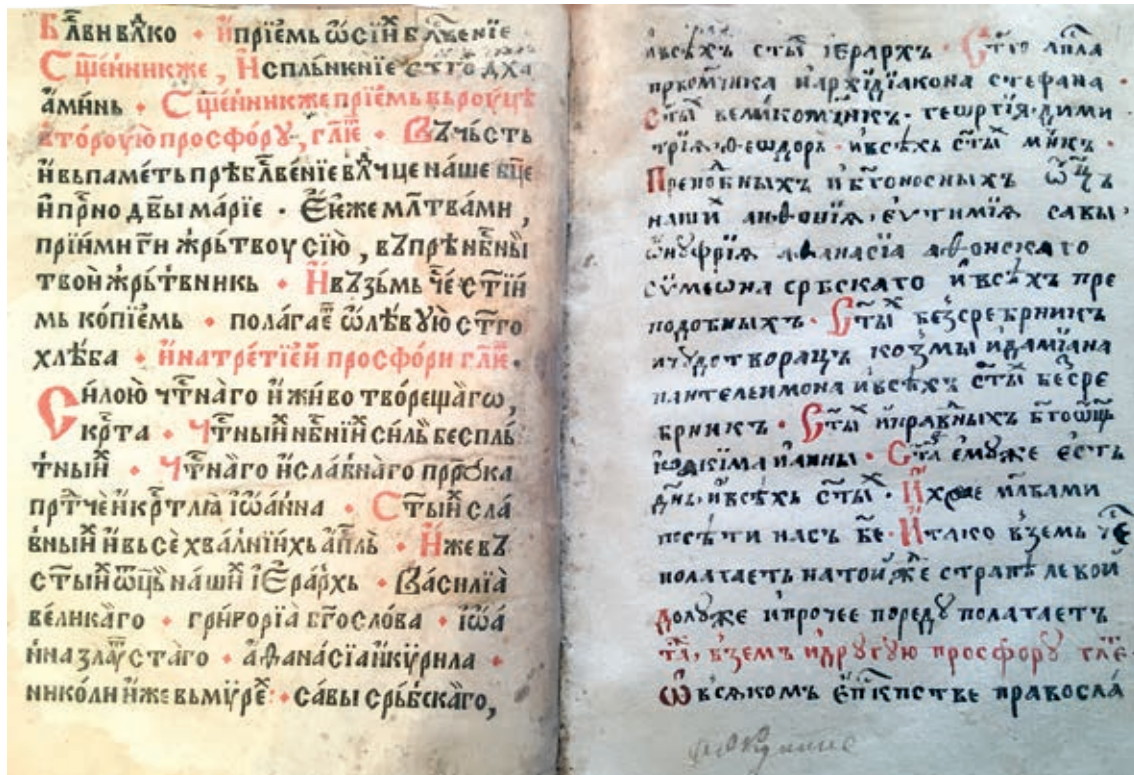
²⁰ О још једном, церовачком, примерку *Служабника* Божидара Вуковића дознали су најпре Миланка Удипарип и Мирослав Лазић, који су нам неседично скренули пажњу на овај кодекс, те им и овим путем веома захваљујемо.

Свете Тројице (Силаску Светог Духа) у Церовцу код Смедеревске Паланке чува се штампани *Служабник* Божидара Вуковића (сл. 94а). Штампано венецијанско издање из 1519, са тек незнатним оштећењима, у основи је добро очувано.²¹ С обзиром на то да је овај примерак Вуковићевог *Служабника* у потпуности био непознат јавности, приликом његовог прегледа најпре се приступило обележавању листова књиге. Утврђено је да након првих пет докоричних листова, на којима су остављени записи из различитих периода, следи 247 листова већма штампаног текста. Листовима штампаног *Служабника* претходи 8 рукописних листова са чиновима постављања ђакона, свештеника и игумана, очито преузетих из непознатог рукописа *Архијерејској служабника*. Примећено је, такође, да је овом рукописном одељку претходило 8 листова који су одсечени.

Књига је засигурно једном, а можда и више пута, обнављана, односно препевивана. Упоредном анализом штампаног *Служабника* из Церовца и потпуног примерка Вуковићевог *Служабника*, похрањеног у Архиву САНУ (бр. 157), утврђено је да је из церовачког примерка изузето 11 листова. Очигледно је да је у једној од обнова књиге замисао била да се оштећени листови замене новим, на којима би наместо штампаног био руком исписан исти, одговарајући текст. У прилог овоме сведочи то што се штампани текст на крају листа 14v наставаља руком исписаним текстом на следећем листу – 15r (сл. 94б). Писар млађег текста је при томе, значајно је истаћи, настојао да верно прати стандард Вуковићевог издања.

²¹ Захваљујући поверењу које нам је указао парохијски свештеник Раденко Гавриловић, као и неизмерној вољи Весне Мркић, конзерватора саветника у Регионалном заводу за заштиту споменика културе Смедерево, омогућен нам је непосредан увид у штампани *Служабник* Божидара Вуковића, те им и овим путем најлепше захваљујемо.

94A. Служабник Божицара
Вуковица (Церовац), л. 1R

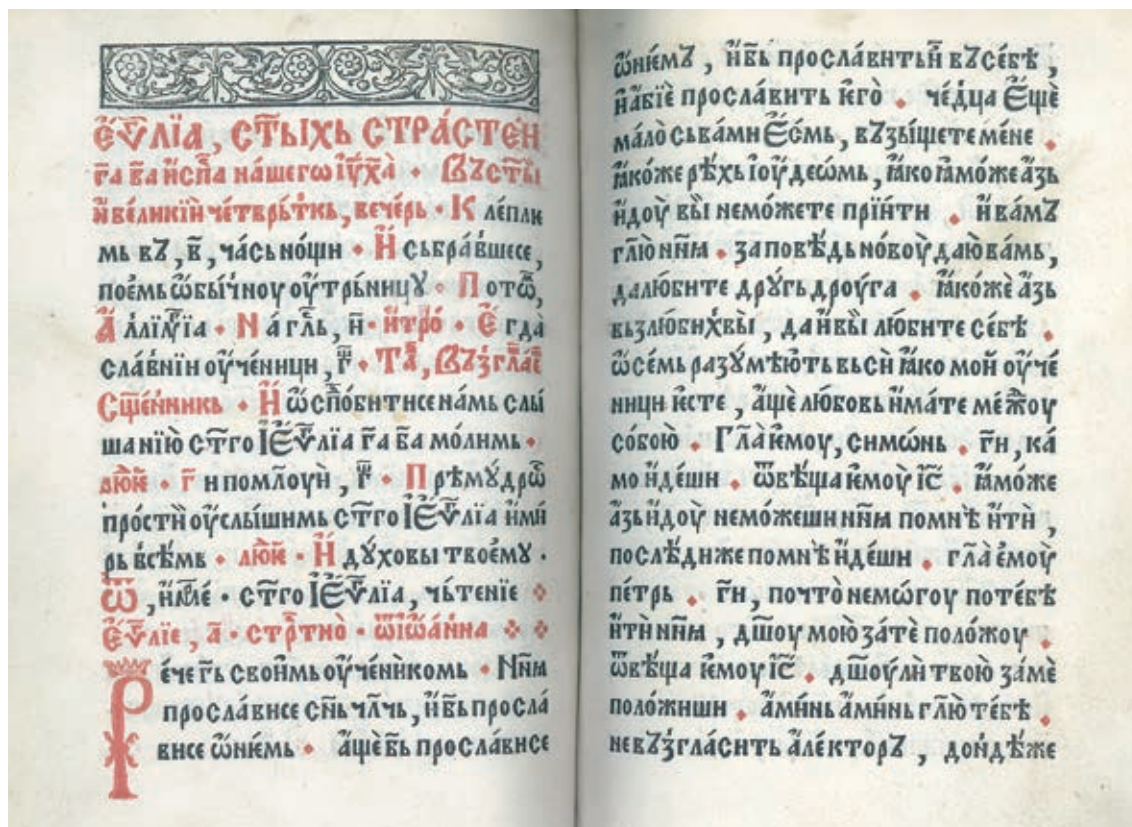
94B. Служабник Божицара
Вуковица (Церовац),
л. 14V-15R

Осим тога што је водио рачуна да на свакој страни буде по 19 редова текста, као што је на штампаним листовима *Служабника*, он се трудио да и појединачне речи с краја једне стране преноси на почетак следеће исто онако како је то учињено у штампаном издању. Своју замисао исписник млађег текста није, међутим, до краја остварио, те тако недостајући текст није у целости дописан.

На основу свега наведеног, руком писани део књиге налази се на листовима 15r-24v, а основни, штампани, део Вуковићеве књиге на 9r-14v, 25r-247v. Оштећени су 41. и 46. лист, док је лист 235. готово потпуно уништен, односно сачуван је само један његов мали део. С доста сигурности може се веровати да је оштећење на овом листу настало касније. На крају *Служабника*, на листовима 245v-247v, у потпуности је сачуван поговор са препознатљивим потписом штампара

– Божицаръ вѣковикъ (ѣ) ѿт гюрикъ (ѣ), подгоричанинъ, и годином издања 1519).

Два записа зебележена на IV докоричном листу непосредна су потврда да је Вуковићев штампани *Служабник* био својина шудиковске књижнице. Квалитетним и постојаним мастилом најпре је зебележен запис кир Исаије (сл. 13): Кѣр(ѣ) нсана нероо-диаконъ сѣжителъ монас(тира) шѣдикуве. Одмах испод Исаијиног, трудом Петра Вукановог остављено је сведочанство о даљој судбини шудиковске књиге: сню книгѣ изкѣпи пѣтаръ вѣканокъ изъ рѣкѣ авгаранскѣ каде се похара монастирь шѣдикува бо[гъ] да га прост[н]. Премда није било могуће ући у траг поменутом кир Исаији, као ни потоњем Петру, ова два записа посебно су занимљива када се има у виду да је први, Исаијин, зебележен сигурно пре 1738, док је други, запис откупника књиге, остављен након што је манастир

разрушен, али, према свему судећи, не много после трагичног догађаја, можда чак у истој години. С обзиром на то да су године изостављене у записима, остаје, у извесном смислу, отворено питање тренутка када је овај кодекс био у саставу шудиковске књижице. Извесно је да је приликом похаре манастира књига допала у руке освајача, из којих је убрзо и откупљена.

Служадник (1519) Божидача Вуковића је сте прва књига објављена у венецијанској штампарији која је радила од краја друге деценије до шездесетих година XVI столећа.²² Премда је Вуковићев *Литургијар*, како се још ова књига назива, настао у исто време када и гораждански, *Служадник* Божидача

Вуковића оцењен је вреднијим издањем и „заједно с *Псалтиром*, с којим је наизменично штампан, представља најважнији догађај у српском штампарству XVI века”.²³ Када је реч о вредностима овог штампаног издања, занимљиво је приметити да међу књигама које је Божидар Вуковић својим тестаментима завештао, најпре „главном манастиру Срба у Светој Гори”, а потом Дубровнику и Милешеви, која је представљала „неку врсту складишта [Вуковићевих] књига, одакле су их калуђери распродавали, шаљући у Венецију наплаћени новац”,²⁴ о *Служаднику* (*Литургијару*) нема помена, те тако и податак о цени те књиге остаје непознат. У стручној јавности је више пута истакнуто

²² *Пети векова српској шtamпарcтвa*, 85.

²³ *Пети векова српској шtamпарcтвa*, 195.

²⁴ Тадић, *Тестаменти Божидача Вуковића*, 348.

да се Божидар Вуковић нарочито трудио око уметничке опреме својих књига и да је штампана слова моделовао према графици српскословенских кодекса (сл. 94в), трудећи се да штампана издања приближи изгледу старих српских рукописа. Сходно томе, извесно је да су Вуковићеве књиге морале оставити утицаја на словенско штампарство уопште. С посебним нагласком на развој руских и украјинских штампаних књига под утицајем Вуковићевих издања, Сретен Петковић је, између осталог, скренуо пажњу и на то да се „директно преузимање узора из Божидаревих штампаних књига сусреће (...) у Служабнику, који се појавио у Вилни 1583. године, у издању Мамонича”.²⁵ У наведеном руском издању утврђено је да се на чак шест места копирао застава из српског *Служабника*, док је на једном месту видљив и Божидаров штампарски знак, преузет из управо прве књиге Вуковићеве штампарије.

Посебну скупину шудиковских књига представљају рукописи исписани руком чувеног житеља Богородичиног храма на Лиму – јеромонаха Данила.²⁶ Врло развијена писарска активност овог шудиковског јеромонаха потврђена је неколиким рукописима шудиковске провенијенције, те нема сумње да су Данилови преписи у одређеном временском оквиру одредили физиономију књижнице манастира на Лиму. До сада је познато укупно седам Данилових рукописа: два четворојеванђеља, два минеја, апостол, псалтир и требник. Записи Данила јеромонаха налазе се у чак шест рукописних књига, те се може рећи да је овај шудиковски писар имао манир да, по окончању посла, у

препознатљивом облику – *іреини и смире-ни јермонах Данил* – остави свој потпис на књизи. Методом атрибуције,²⁷ рукописном наслеђу шудиковског јеромонаха придружено је и стонобеоградско *Четворојеванђеље*. Потврђених седам књига представљају само део рукописа проистеклих из радионице овог шудиковског писара, при чему постојећи каталог Данилових књига није ни заокружен ни коначан.

Место Даниловог рада забележено је у само два записа, па се, сходно томе, судбина његових књига непосредно након њиховог настанка чини питањем од необичне важности. До одговора на ово питање мора се, ипак, доћи посредним путем. Осим у Шудикови, писарска активност јеромонаха Данила до данас није потврђена ни на једном другом месту и стога – све док нека будућа истраживања не пруже другачију слику о Даниловом преписивачком раду – може се с пуним правом тврдити да су све познате књиге тог талентованог преписивача настале управо у манастиру чијој је обитељи и сам Данил припадао и где је, засигурно, уживао особит углед. Записи познијег датума и разноврсне садржине такође говоре у прилог тези да су се Данилове књиге извесно време налазиле у Шудикови, те да су од 1578. до 1599. чиниле основу шудиковске књижнице. Потпору оваквом уверењу, између осталог, налазимо и у типолошком прегледу његових књига. Свих седам рукописних књига су по свом саставу богослужбене и као такве намењене литургијском читању и појању у православном храму. Реч је о књигама које су биле обавезне у свакој манастирској књижници и које

94в. СЛУЖАБНИК БОЖИДАРА ВУКОВИЋА (ЦЕРОВАЦ), л. 90v–91r

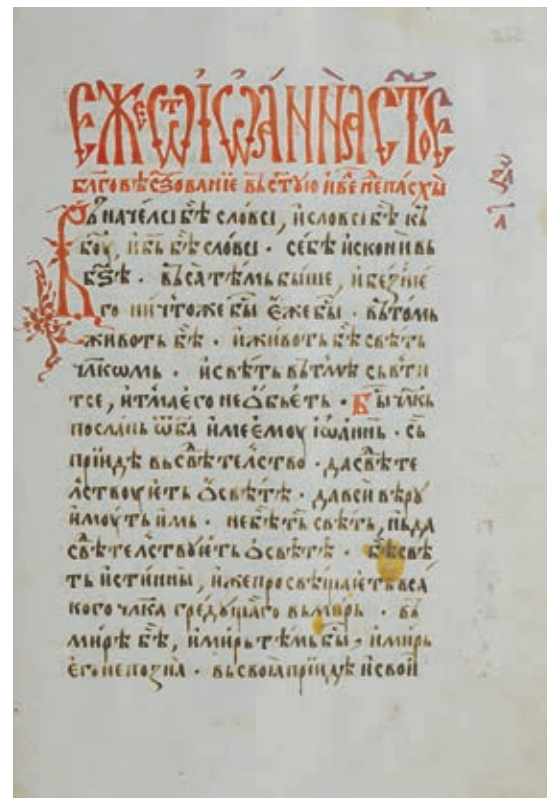
²⁵ Петковић, *Бождар Вуковић и илустрације руских и украјинских књига*, 87.

²⁶ Писару јеромонаху Данилу и књигама које су потекле из његове радионице највише пажње посветила је Катарина Мано-Зиси (в. Мано-Зиси, *Преписивачка делатност у Полимљу*; иста, *Књије Будимљанске епархије*).

²⁷ Мано-Зиси, *Књије Будимљанске епархије*, 539.

Општи изглед писма и особености писаревог дуктуса недавно је изучавао Зоран Ранковић, потврдивши мишљење Катарине Мано-Зиси да је и овај кодекс исписала рука јеромонаха Данила. Своја запажања (у рукопису) Зоран Ранковић нам је уступио на коришћење, те му и овом приликом захваљујемо.

су биле предуслов одвијању манастирског живота, из чега произлази да се у шудиковској књијници, управо у наведеном периоду, јавила потреба за новим, условно речено, „Даниловим комплетом” богослужбених књига.

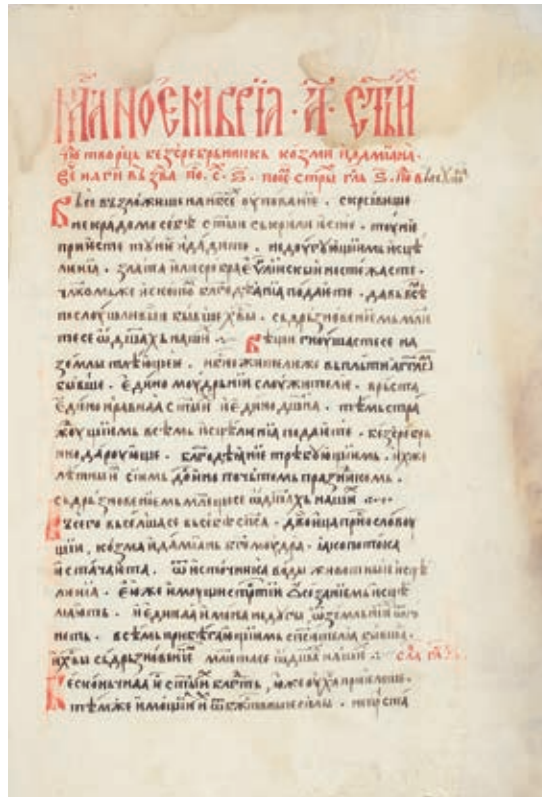
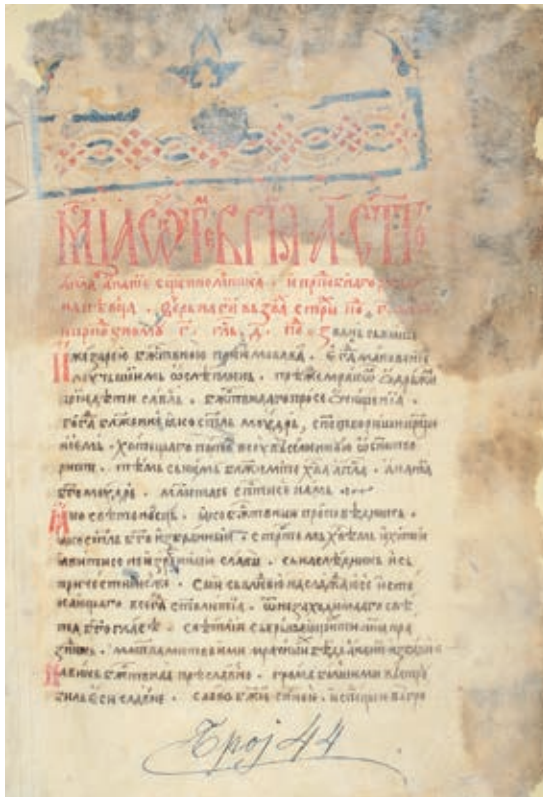
Према расположивим сазнањима, најстаријом Даниловом књигом сматра се *Четворојеванђеље*²⁸ (сл. 95а, 95б), преписано 1578. године. Рукопис се данас налази у Збирци Радослава Грујића у Музеју Српске православној цркви, под инвентарским бројем 221. Исписавши и скромном орнаментиком украсивши књигу, Данил је на последњем листу (299в, сл. 14) оставио потпис и назначио годину настанка преписа:

²⁸ Рукопис је детаљно описала Катарина Мано-Зиси (в. Мано-Зиси, *Писар јеромонах Данил*, 270–273).

Сл(а)ва Б(ог)у съвършителю, давшому зачело и конць. томоу сл(а)ва въ вѣки и вѣкомъ аминъ ѿ Бъ лѣт(о) .ѧѧѧ. ѿ Слѣреніи іерѣмонах(ъ) данилъ ѿ.

О даљој судбини ове књиге сведоче записи познијег датума. Судећи по њима, Данилово *Четворојеванђеље* је сигурно две деценије након настанка припадало шудиковској књијници, док је већ почетком наредног столећа постало својина манастира Брестовице у близини Раче.

У прилог претпоставци да су рукописне књиге јеромонаха Данила резултат организованог и унапред осмишљеног преписивачког рада непосредно сведоче два рукописна минеја. Захваљујући сачуваним Даниловим записима, не само што је познат временски оквир (током 1588. и 1589) унутар којег су минеји преписани него се, као што ћемо даље показати, може утврдити и

95A. Четворојеванђеље (МСПЦ, Збирка Р. Грујића, бр. 221), л. 6R

95B. Четворојеванђеље (МСПЦ, Збирка Р. Грујића, бр. 221), л. 232R

96A. Минеј за октобар (Цетињски манастир, бр. 22), л. 1R

96B. Минеј за новембар (Цетињски манастир, бр. 22), л. 153R

прецизније време исписивања ових рукописних књига. Надарени и посве плодотворни шудиковски јеромонах најпре је преписао *Минеј за октобар и новембар*²⁹ (сл. 96a, 96b), који се данас, под инвентарским бројем 22, чува у рукописној збирци Цетињског манастира. У запису на листу 330г³⁰ (сл. 15) јеромонах Данил оставио је неколико значајних података:

²⁹ Рукописни *Минеј за октобар и новембар* Катарина Мано-Зиси на једном месту наводи као *Минеј за сейшембар и новембар* (в. Мано-Зиси, *Писар јеромонах Данил*, 273), а на другом као *Минеј за сейшембар и октобар* (в. Мано-Зиси, *Књиге Будимљанске епархије*, 538).

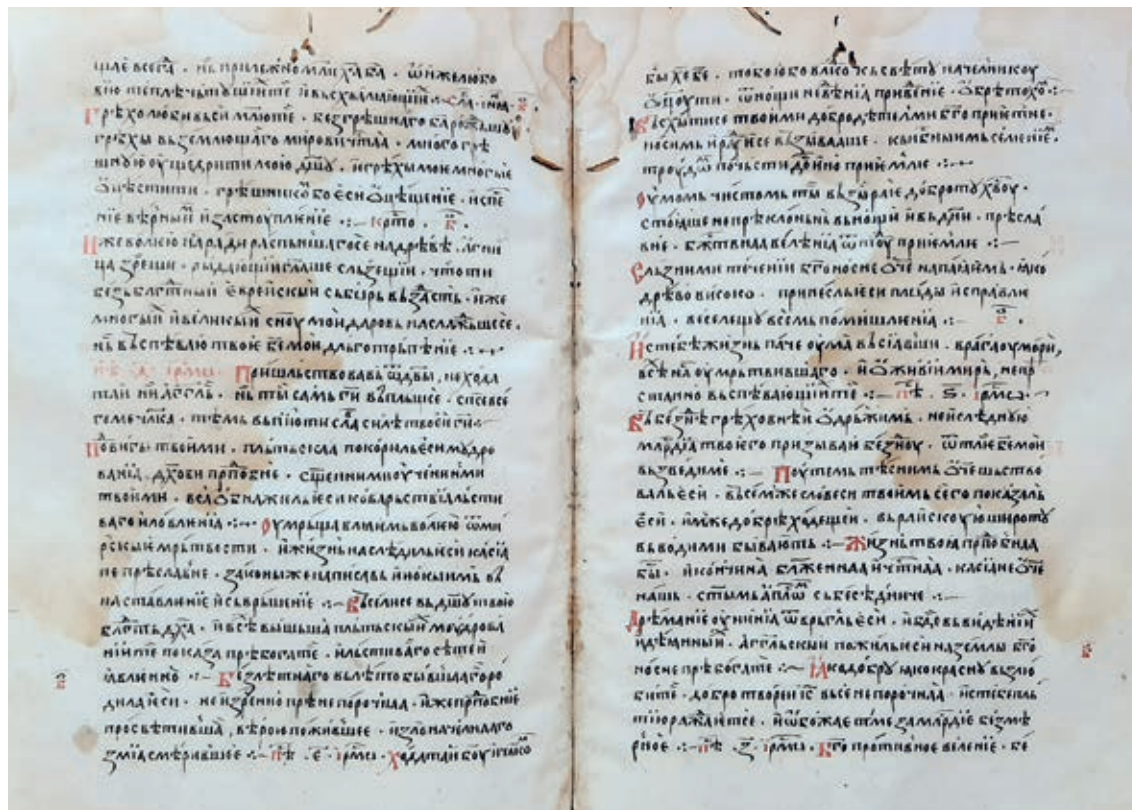
³⁰ Тек је недавно исправљена грешка у вези с листом на којем је Данил оставио запис. Уместо на листу 329v, како се доскора веровало и наводило у литератури, писарев запис се, заправо, налази на листу 330г. Грешка је први пут исправљена у докторској дисертацији Милене Мартиновић (в. Мартиновић, *Рукописне књиге*, 108).

Сѣмъ мненъ сѣпис(а)ше с(е) въ лѣт(о) .ѧѧѧ. въ монастири шудиковѣ въ цр(ь)квы прѣс(ве)тыѣ б(о)городице. настоиателъ(ь) бл(а)женнаго(о) нгоудена данила іерѣионах(а), съ братѣми ѡж(е) ѡ х(р)и(с)т(ѣ) :- Н ѡ сем(ь) трѣди се смерѣннѣи въ иноцѣхъ даниль іерѣионахъ въ глыбоцѣ старости не съ сконм(ь) очинца, нъ съ тоужднца, и приложихомъ ихъ въ славу б(о)г(о)у. и на слоуж(ь)бѣхъ с(в)ѣтл(ь)хъ и да прѣимѣтъ въсе бл(а)гын(ь)г(о)спод(ь) б(о)г(о)у нашъ въ скова си :- и кто ихъ ѡтнѣт(ь) ѡт(ь) сего мѣста без(ь)инно съ нѣкою неправдою да мѣ нѣс(ть) бл(а)го(с)лоу(е)ннѣ :-

У првом делу записа дати су основни подаци о времену и месту настанка рукописа. Поред године³¹ завршетка преписа, у

³¹ Описујући рукописе Цетињског манастира, Душан Д. Вуксан је исписао цео запис из *Минеја* (бр. 22), при чему је погрешно пренео годину настанка рукописа, а затим ју је, у складу с тим, и погрешно „прочитао”. Наиме, реч је о томе да се Данил приликом датирања рукописног *Минеја* није послужио ћириличким словом

запису овог кодекса Шудикова се први пут потврђује као место Даниловог делања. Уз то, наведено је и име шудиковског игумана, јеромонаха Данила, који се старао о преписивању ове књиге. У другом делу записа Данил потврђује да књигу прилаже на службу храму Ваведена Богородице, а затим се у крајње интимном тону поверава читаоцу и открива нешто сасвим лично: да је већ у

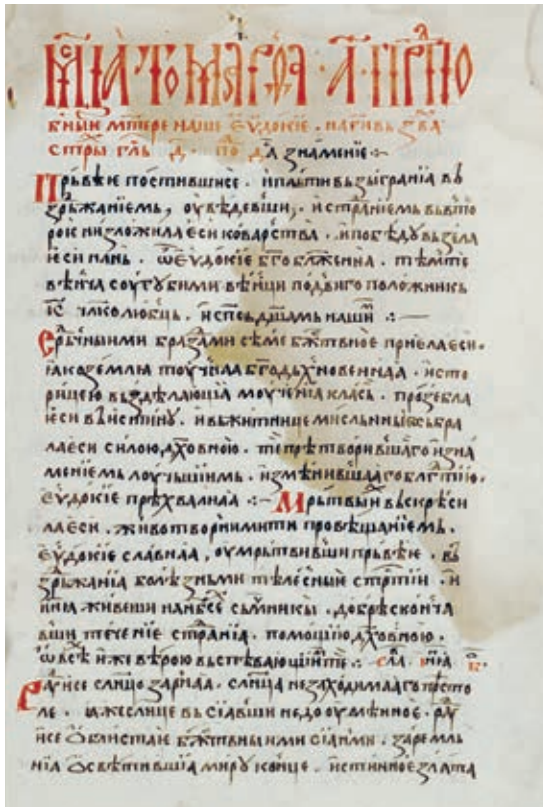
с, како мисли Душан Вуксан, а за њим и низ других проучавалаца, већ он бележи грчко слово *коюу* (с). С обзиром на то да ћирилично *с* има бројну вредност 200, Душан Вуксан настанак овог рукописа смешта сто година касније, у 1698. годину (в. Вуксан, *Рукойиси Цетињској манастира*, 200). Насупрот томе, грчка *коюа* има бројну вредност 90, те је јасно да је, ипак, реч о 1588, а не о 1698. Занимљиво је приметити да Владимир Мошин нема дилему да је реч о 1588. години – он примећује Вуксанову грешку, али не даје објашњење (в. Мошин, *Cirilski rukopisi Cetinskog manastira*, 282).

дубокој старости и да се стога приликом писања служио *шуждим очима* – наочарима. Скромне орнаментике, *Минеј за октобар и новембар* красе калиграфски потези писара који су, у односу на изглед писма у поменутом *Четиоројеванђељу*, непосредна потврда Даниловог напретка у вештини писања.³²

Идентификован под бројем 25 у никољачкој збирци рукописа, *Минеј за фебруар и март* преписан је на прелазу из 1588. у 1589. годину, по свој прилици, такође у Шудикови. Завршивши *Минеј за фебруар* (сл. 97а), шудиковски јеромонах је оставио потпис и годину 1588. (сл. 16а), а затим унутар истог кодекса наставио с писањем *Минеја за март* (сл. 97б), на чијем концу је поновио свој потпис, али овога пута наводећи другу годину – 1589.

³² Мано-Зиси, *Писар јеромонах Данил*, 273.

(сл. 16б). Није упитно да су два рукописна *Минеја* проистекла из једне исте замисли о обнављању књижног фонда манастирске књижице. Посматрано на ширем плану, Данил је, дакле, за релативно кратак период преписао *минеје* за октобар, новембар, фебруар и март. С обзиром на то да *минеј* представља „богослужбену књигу раздељену према месецима у црквеној години на дванаест томова (од септембра до августа)”³³, оправдано се може мислити да је руком јеромонаха Данила преписан цео комплет *минеја*, те да други кодекси настали у његовом подухвату тек треба да буду идентификовани. У складу с тим, није немогуће да је читав комплет *минеја* од Данила за шудиковску књижницу наручио нико други него поменути игуман манастира

Шудикове – јеромонах Данило. Уколико се постављена теза може сматрати постојаном, следи изоштренија и целовитија слика о књижици манастира Шудикове и облицима чувања и обнављања њеног књижног фонда током друге половине XVI века.

У последњој деценији XVI века у књижици манастира Шудикове налазила су се још сигурно четири Данилова рукописа. Одмах након што је преписао, вероватно читав комплет *минеја*, Данил јеромонах је започео рад на новој књизи – *Ајосѿолу* (сл. 98а). Књига је коначно завршена 14. августа 1590. године, у време игумана Теодора, чиме се изнова потврђује да је писар Данил радио, малтене без предах, упркос томе што је, како је то раније подвукао, већ био у поодмаклим годинама. Запис на листу 200v (сл. 17а) рукописног *Ајосѿола*, који се данас налази у збирци манастира Подврха (бр. 63), доноси, с једне стране, Данилов потпис, док, с друге стране, чува имена наручиоца и приложника књиге:

Съврѣши(в)ши с(е) сѧ кнѧга къ лѣт[о] .ѧѧѧ. смѣре-
нїи іерѡнах(ъ) данѧлъ:~ настоѧнїем(ъ) бл(а)женнаго
игоумѧна фѡд[о]ра іерѡнах[а] съ братїѧми ѧже ѡ
х(ри)с(т)ѣ м(ѣ)с(е)ца авгѡс(та) .ѧѧ. ~ Сїю кнѧгѧ прило-
жи раба б(о)жїѧ монахїѧ ефросѧна цр(ъ)квы къв[е]де-
нїѧ прѣт(и)стїе б(о)городѧце монастира шѡдѧковѣ. на
слоужбѣ б(о)гѡу и прѣт(и)стїи б(о)гом(а)терѧ и всем(ъ)
с(в)етым(и). да ꙗ б(о)гѡ поменеть къ ц(а)р(ъ)ствїи сво-
ем(ъ) н(е)б(е)снѣмъ съ избраным(и) своим(и) с(в)етым(и)
къ вѣѧнїи жѧзны къ вѣкы бесконечныѧ ~

Свечано и пажљиво писан, рукопис *Ајосѿола* (сл. 98б, 98в) сврстава се у најлепше књиге које су проистекле из Данилове радионице. Да је рукопис својина шудиковске књижице, потврдио је на листу 1v патријархов егзарх Саватије 9. јула 1721. године (сл. 17б). Будући да у рукопису нема других записа о припадности књиге неком другом духовном центру, врло је вероватно да се Данилов *Ајосѿол*, од тренутка настанка па све до спасавања и склањања шудиковских

97А. *Минеј* за фебруар (Николаѡц, бр. 25), л. 106v–107r

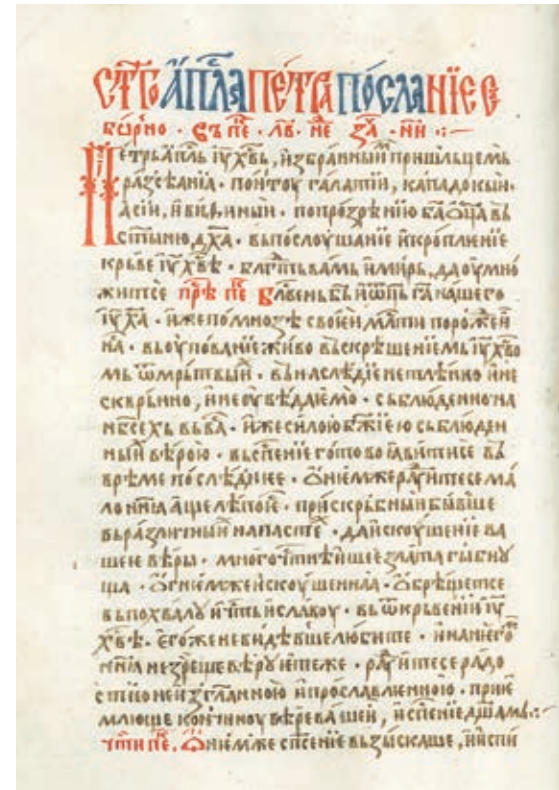
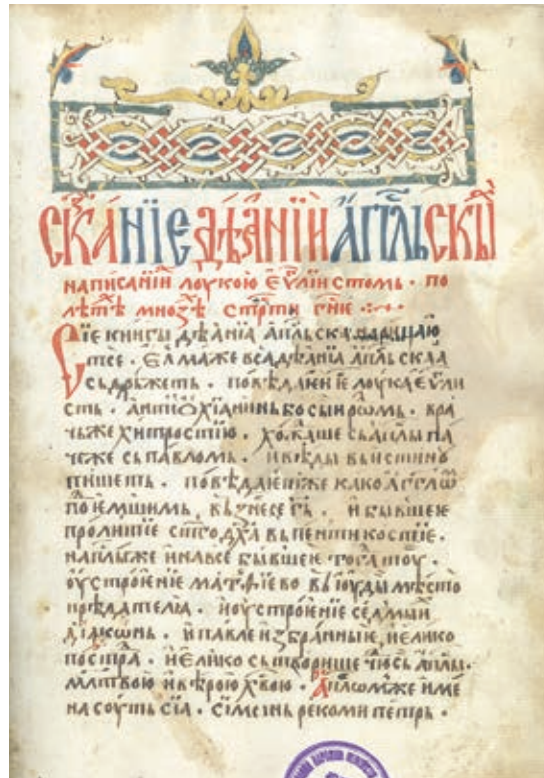
97Б. *Минеј* за март (Николаѡц, бр. 25), л. 109r

³³ Трифуновић, *Азбучник*, 151.

98A. Апостол (Подврх, бр. 63),
л. 1R

98B. Апостол (Подврх, бр. 63),
л. 56V

98V. Апостол (Подврх, бр. 63),
л. 2R

књига у суседне манастире уочи немилих догађаја 1738, све време налазио у шудиковској књижници.

Из 1592. године позната су два Данилова кодекса – пловдивски *Требник* (бр. 84, Народна библиотека Иван Вазов, Пловдив) и бечки *Псалтир* (Cod. Slav. 44, Аустријска национална библиотека, Беч). Нецеловит рукопис *Требника* чува на последњем (64^v³⁴) листу (сл. 19) сажет и препознатљив потпис јеромонаха Данила, док белешка из 1611. године потврђује да је рукопис у то време већ био у Бугарској. Пловдивски *Требник* је мањег формата и скромније уметничке опреме (сл. 99a, 99б).

³⁴ Рукопис *Требника* има укупно 64 листа, а не 63, како се истиче у литератури. Данилов *Требник* је, заједно с другим рукописима пловдивске збирке, доступан за преглед на платформи дигиталног репозиторијума, у одсеку манускрипта Народне библиотеке Иван Вазов у Пловдиву.

У време поменутог игумана Теодора, Данил је у Шудикови 1592. начинио препис *Псалтира*, приложивши га цркви Ваведења Богородице. Лепог писма и свечаног изгледа, као и богатом орнаментиком украшен (сл. 100a), бечки *Псалтир*, заједно са *АјосѠолом*, сврстава се у ред најлепших Данилових књига (сл. 100б). *Псалтир* се, међутим, чини посебно занимљивим у још једном погледу. На последњем (157r) и претпоследњем листу (156r) јеромонах Данил је, уз навођење две различите године, оставио свој потпис. Необичност је утолико већа што је на последњем листу забележена 1592. година (сл. 18a), а на претпоследњем 1599. (сл. 18б), што би се могло објаснити само тиме да је запис на претпоследњем листу дописан накнадно, седам година након преписа основног текста. Уз хронолошки последњи Данилов потпис 1599. забележено је и име јеромонаха Јова, у

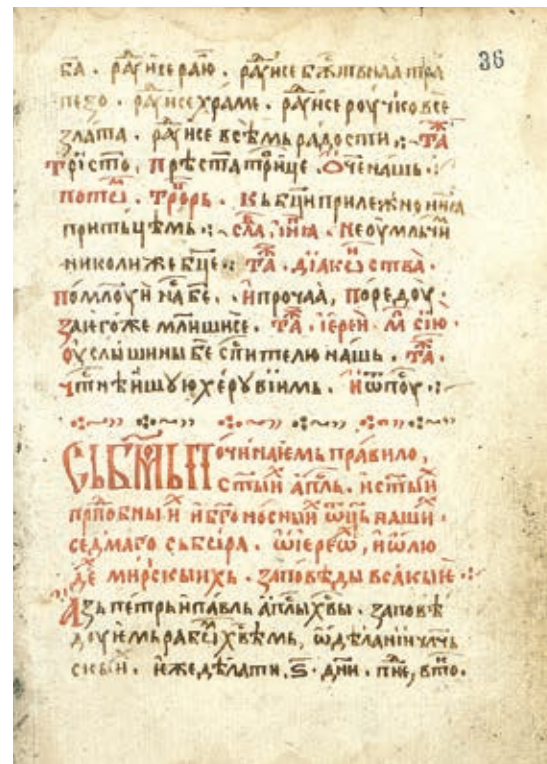
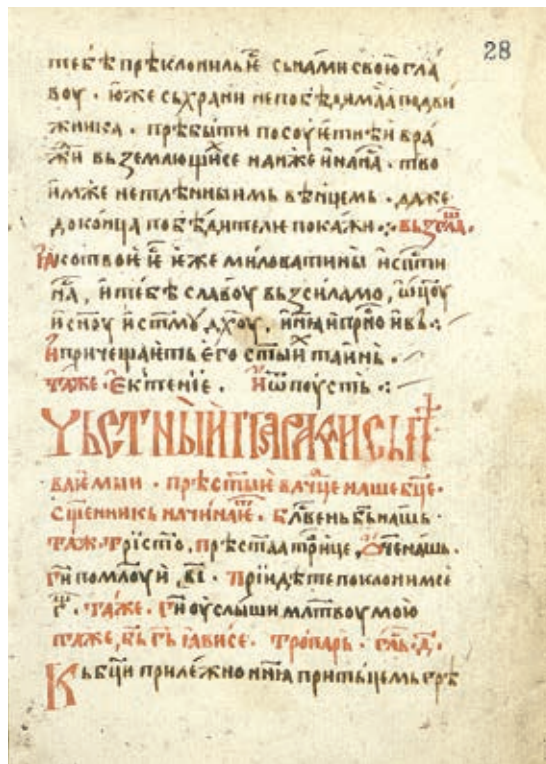

99А. Требник (НБ „Иван Вазов“, бр. 84), л. 28r

99Б. Требник (НБ „Иван Вазов“, бр. 84), л. 36r

100А. Псалтир (АНБ, Cod. Slav. 44), л. 1r

чијем је поседу рукопис вероватно био у датом тренутку. На ову нетипичност указала је и Катарина Мано-Зиси, подвлачећи да се име јеромонаха Јова „може односити на ктитора, приложника књиге, али да година уноси забуну, јер је у завршном писаревом опису јасно назначена 1592!”³⁵ Рукопис Даниловог *Псалтира* најпре су описали страни истраживачи – Герхард Биркфелнер и Александар Иванович Јацимирски, нотирајући у својим описима две различите године настанка преписа. Док се Александар Иванович Јацимирски у свом опису опредељује за 1599³⁶, код Герхарда Биркфелнера кодекс је датиран у 1592.³⁷ Опис Герхарда

Биркфелнера чини се поузданијим утолико што се необична ситуација објашњава тиме да је иза пасхалних таблица накнадно дописан део изостављен на листу 148v.³⁸ На основу тога закључује се да је основни део текста преписан 1592, док су потребне допуне начињене седам година касније – 1599. године. Специфичност у вези с Даниловим *Псалтиром* подстиче на нове правце размишљања. Из наведеног произлази да је настајање бечког *Псалтира* трајало пуних седам година, да би коначан и целовит

³⁵ Мано-Зиси, *Писар јеромонах Данил*, 278.

³⁶ Яцимирский, *Описание южно-славянскихъ и русскихъ рукописей*, бр. 4 (44), 6.

³⁷ Birkfellner, *Glagolitische Und Kyrillische Handschriften*, no. II/173, 357.

³⁸ Birkfellner, *Glagolitische Und Kyrillische Handschriften*, no. II/173, 358.

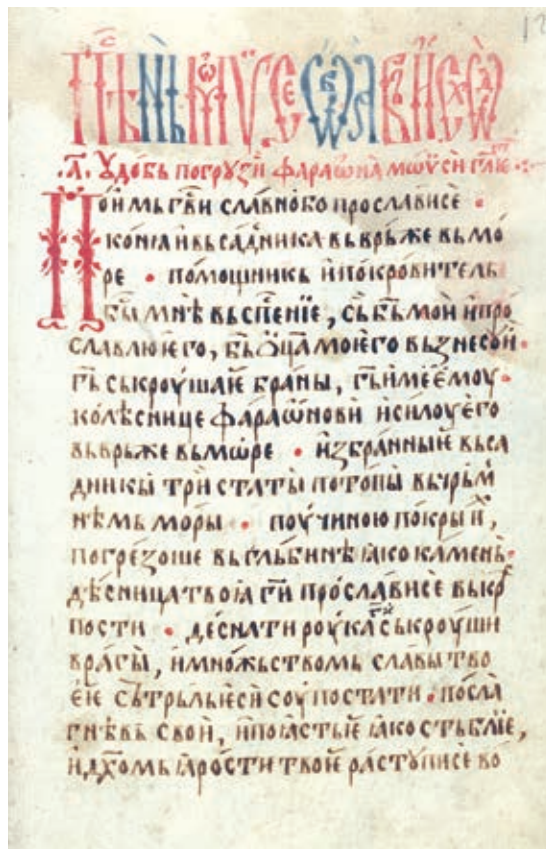
Истог је мишљења и Владан Тријић, који је проучавао рукопис недавно у Бечу. Изnoseћи додатну претпоставку да је на испуштени део у рукопису пажњу јеромонаху Данилу вероватно скренуо нови власник књиге – јеромонах Јов, Владан Тријић нам је дао увид у своје истраживање које ће тек бити објављено, па му и овом приликом срдечно захваљујемо.

100Б. ПСАЛТИР (АНБ, Cod. Slav. 44), л. 128R

101А. БОГОРОДИЧНИК (ГИМ, УВАРОВ, бр. 754), л. 2R

облик рукопис добио тек 1599. У исто време, Данилове накнадне допуне у бечком рукопису непосредна су потврда његове преписивачке активности и након 1592, те би, у складу с тим, досадашње уверење „да се Данилов рад прати од 1578. до 1592.”³⁹ требало кориговати тако што ће горња граница бити померена на 1599. годину.

Корпусу књига јеромонаха Данила придружено је и стонобеоградско *Четвороеванђеље* (МСБ, бр. 567/1913, Музеј *Свети краљ Стефан*, Стони Београд). Премда о писару, месту и времену настанка рукописа нема никаквих бележака, водени знаци хартије на којој је исписано *Четвороеванђеље* упућују на закључак да је књига преписана

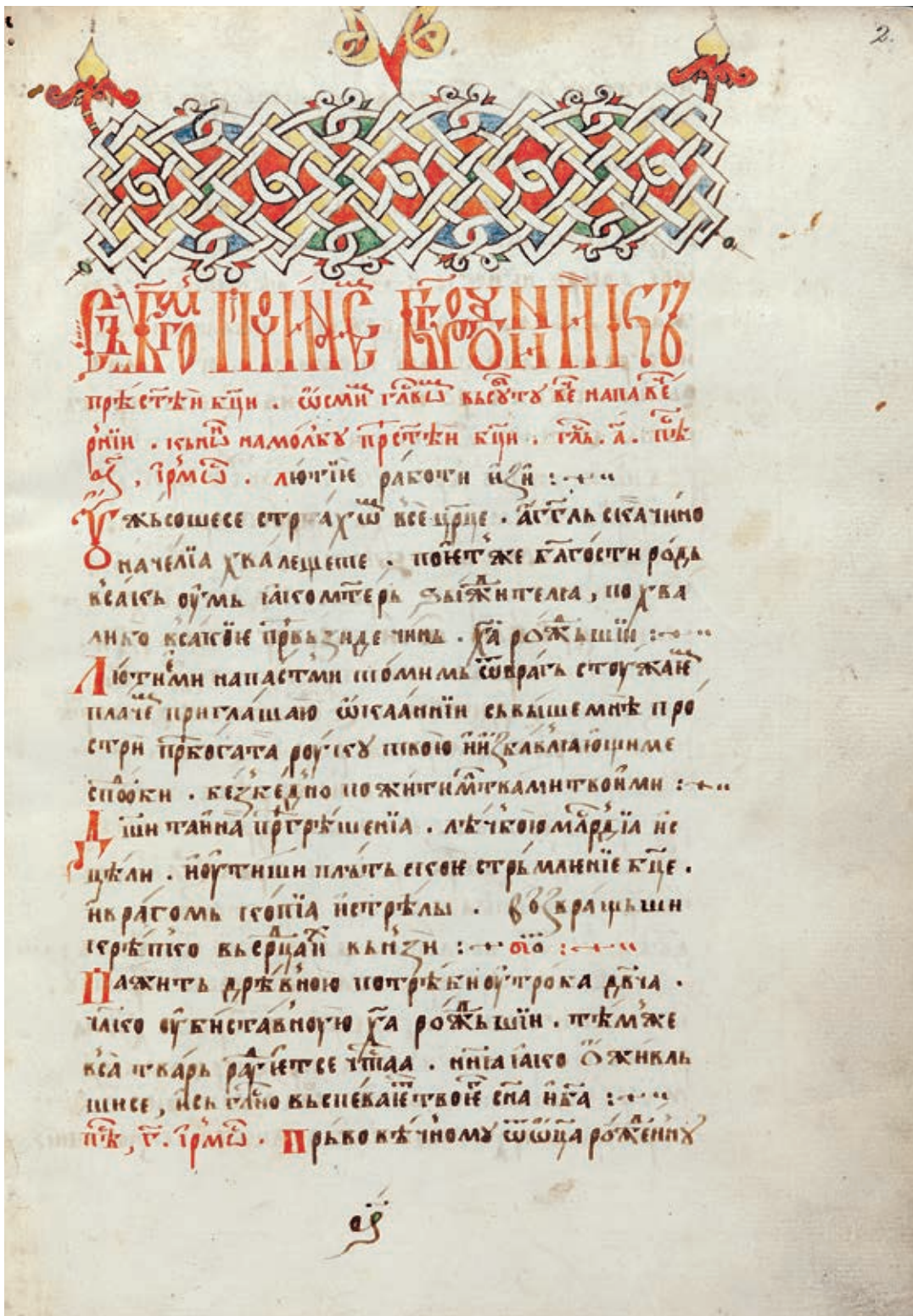
³⁹ Мано-Зиси, *Књиге Будимљанске епархије*, 538.

у последњој деценији XVI столећа.⁴⁰ Као што је већ напоменуто, идентитет писара је утврђен анализом дуктуса, те се с прилично сигурности верује да је и ову књигу исписао шудиковски јеромонах Данил. С озбиром на то да сигурних података о околностима настанка књиге нема, историју овог кодекса неопходно је посредним путем реконструисати. Захваљујући запису о *изображењу*, који је, на листу 4v (сл. 20a), испод минијатуре јеванђелисте Матеја, оставио 1597. чувени зограф Страхиња, време писања стонобеоградског *Четвороеванђеља* могуће је поставити у ужи оквир. Полазећи од тога да су старе књиге најпре преписиване а потом украшаване (илуминиране), извесно је да је исписивање кодекса морало бити завршено мало пре Страхињиног осликавања. Другим речима, *Четвороеванђеље*, које је раније припадало Српској православној цркви у Адоњу, писано је, према досадашњим сазнањима, између 1590. и 1597. године. Будући да су се током рада на овом рукопису сусрела двојица извршних уметника онога времена – изванредни писар, јеромонах Данил и један од најбољих сликара, зограф Страхиња, нема сумње у то да је стонобеоградско *Четвороеванђеље* кодекс изузетне вредности. На листовима овог ванредно лепог рукописа налазе се познији записи који расветљавају даљу судбину књиге, па се може претпоставити да се она у шудиковској књијници налазила све до првих великих сеоба.

Почетком XVII века, прецизније 22. априла 1602. године, у Шудикови је руком ђакона Михаила исписан *Богородичник*. Неидентификован и дуго познат само по

⁴⁰ Рукопис је први детаљно описао Димитрије Е. Стефановић. У палеографској и језичкој анализи стонобеоградског кодекса, Димитрије Стефановић се, како наводи, ослањао на стручне савете Радомана Станковића, који је том приликом идентификовао водене знаке у овом рукопису (Стефановић, *Три ћирилска рукописа*, 221).

запису који је донео Љубомир Стојановић,⁴¹ овај рукопис се данас чува у московском Државном историјском музеју и то у збирци грофа Уварова под инвентарским бројем 754. С обзиром на то да су досадашња знања о овом рукопису била више него оскудна, разумљиво је да је прави тренутак да се више пажње посвети тој шудиковској књизи, што ће, сигурни смо, допринети и реконструкцији манастирске књижнице. У добро очуваном кодексу на 118 листова исписани су српском редакцијом канони Богородици, распоређени према редоследу гласова – од првог до осмог. Садржина рукописа и белешка писара на крају састава унеколико уносе забуну у погледу типологије рукописа. Док ђакон Михаил сведочи да је исписао *молалник*, заставицом велелепно украшено заглавље на листу 2г (сл. 101а) недвосмислено јасно потцртава да је реч о богородичнику – *ѿ ѿ(о)годи потинаемъ ѿ(о)городичникъ прѣс(вѣ)тѣи ѿ(о)городичи*. Типолошку идентификацију рукописа отежава, међутим, још једна околност. Описујући шудиковски *Боѿгородичник*, архимандрит Леонид је, између осталог, изнео претпоставку да је предложак према којем је ђакон Михаил преписао књигу могла бити штампана књига, истичући врло јасно да би то могао бити *Молийивеник* Вићентија Вуковића – издање из 1560, или можда чак прво, из 1547. године.⁴² Није, међутим, јасно на основу чега архимандрит Леонид износи овакву тезу у вези са генезом Михаиловог рукописа, те би, сходно томе, изношење претпоставки, без претходног подробног проучавања самог рукописа, остало у равни спекулација, што нам свакако није намера.

У запису, који је од половине исписао тајном буквицом, ђакон Михаил је забележио

неколико појединости о преписивању књиге. Прецизно наводећи датум свршетка посла, као и место преписивања, писар шудиковског *Боѿгородичника* прикрио је своје име, као и апозитивну конструкцију у наставку. Тајнописом забележен на листу 113г⁴³, други део Михаиловог записа је, за потребе овог прилога, разрешен, те на овом месту доносимо целовит запис шудиковског писара (сл. 101б):

Бл(а)говолѣнїемъ ѿ(тѣ)ца и съ поспешенїемъ с(ы)на и съвршенїемъ с(вѣ)т(а)го д(оу)ха. Съписа с(е) сїа с(вѣ)таа и ѿ(о)ж(ь)ствѣна и д(оу)шѣпользнаа кнѣга г(лаго)лѣма м(о)л(ь)бѣникъ. Ѡт бытіа въ лѣт(о) .Ѣ.рї. кроуг(ь) сл(ь)нцѣ .кѣ. лун(а) .ѣ. Златѣ число .Ѣ. Сѣврѣши се м(ѣ)сеца ап(ь)рѣла .кѣ. д(ь)нь 8 шѣудїковѣ. Ѡ сѣмъ троудн се сѣлѣренїи и мнѣог(о)грѣшнїи въ нноцѣх рабѣ і(с)у х(ри)с(то)въ дѣаконъ мѣхѣилъ едѣ же отѣство грѣбъ и зѣмля мати :-

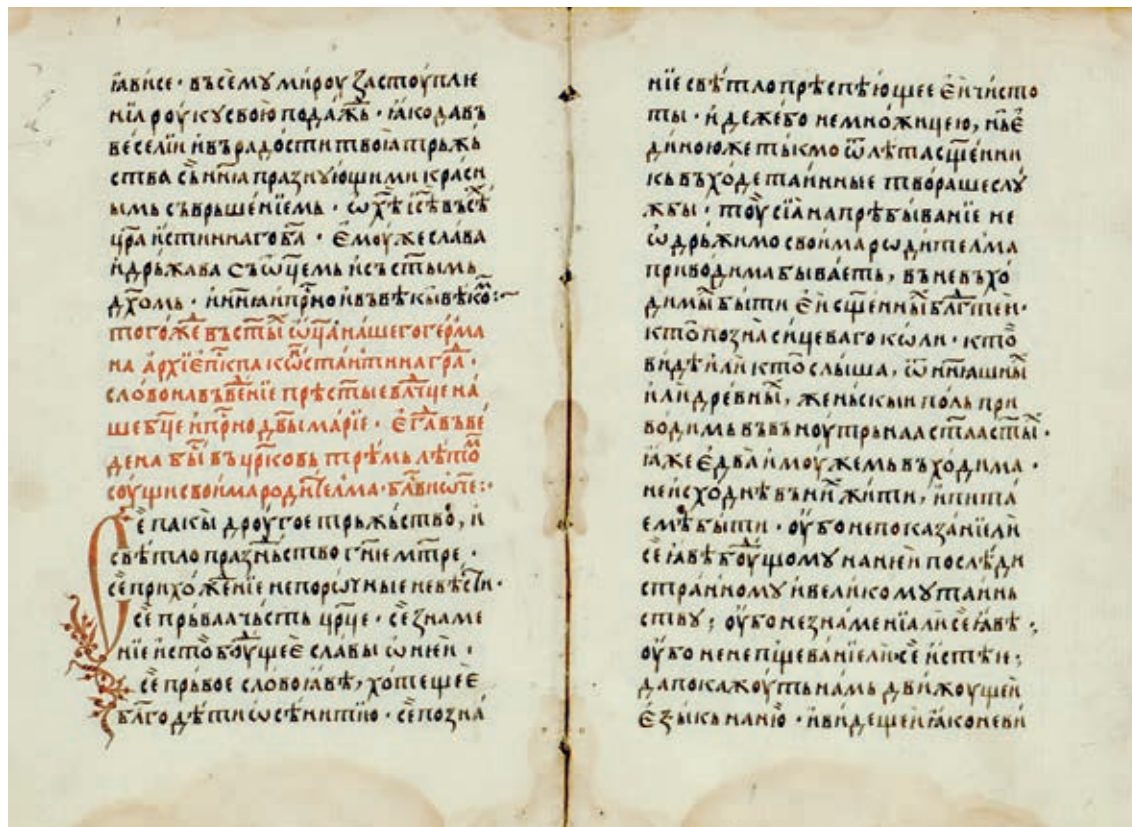
Као што се може видети, у ђаконовој белешци изостали су подаци о наручиоцу и дариваоцу кодекса, односно о храму којем је књига намењена. Непостојање одређених података, међутим, не мора нужно увек бити схваћено као недостатак, тим пре што овако формулисан писарев исказ наводи на помисао да је рукопис *Боѿгородичника* писан за потребе храма у коме је преписан. У том се случају дариваоцем кодекса може сматрати нико други до ђакон Михаил, који је, несумњиво, припадао шудиковској обитељи. Уколико се ова теза прихвати као тачна, откривају се бар два нова аспекта о шудиковској књижници и уопште духовном средишту Богородичиног манастира на Лиму. Посао преписивања предузет је, може се претпоставити, из нужде, пошто се

101б. Богородичник (ГИМ, УВАРОВ, БР. 754), ЗАПИС ЂАКОНА МИХАИЛА, Л. 113г

⁴¹ Зайиси и наййиси, књ. I, бр. 915, стр. 261–262.

⁴² В. Леонидъ, *Систематическое описание славяно-российскихъ рукописей*, 114. Увид у Леонидов опис имао је и Миодраг С. Лалевић (в. М. С. Лалевић, *Преписивачки рад*, 60).

⁴³ У опису рукописа архимандрита Леонида наведено је да се запис ђакон Михаила налази на крају 2. листа (Леонидъ, *Систематическое описание славяно-российскихъ рукописей*, 114). Поменути запис се, међутим, налази на 113. листу, где га је пронашла Јелена Славковић, која је на нашу молбу прегледала шудиковски *Боѿгородичник* у Москви, па јој и овим путем изражавамо неизмерну захвалност.

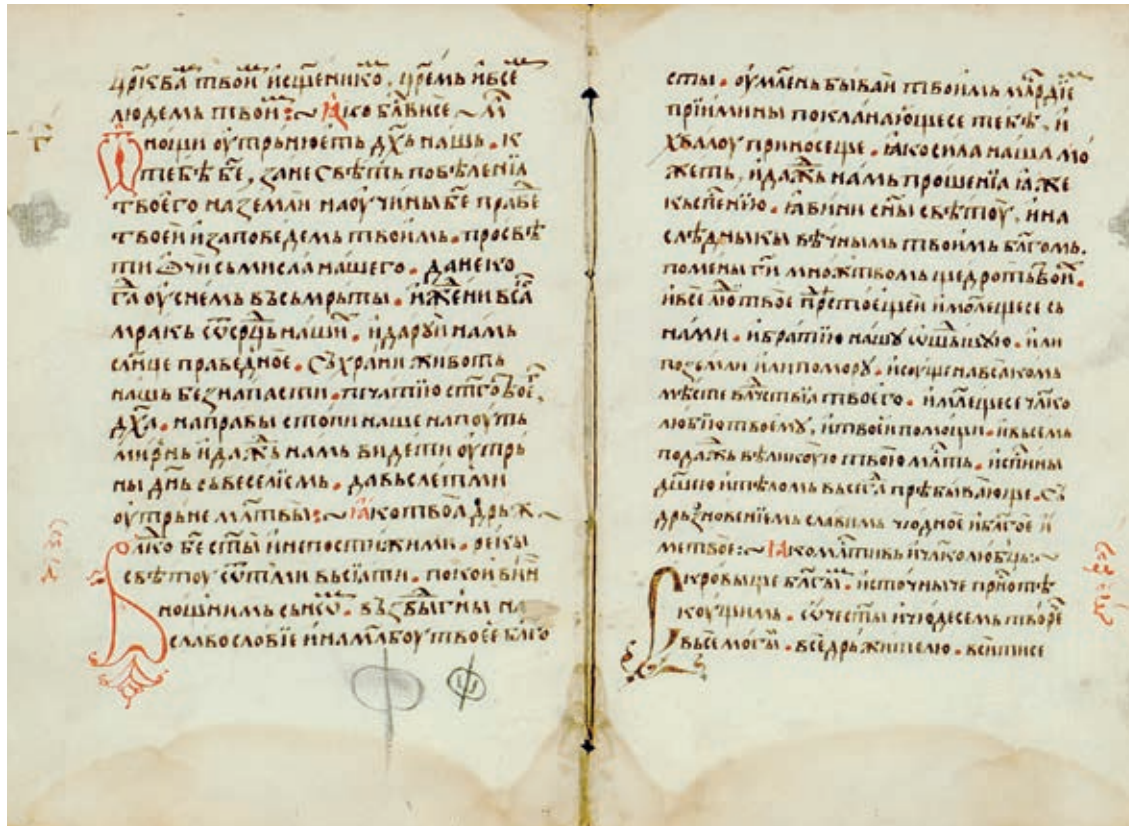

очигледно у манастирској књијници јавила потреба за таквим кодексом. С једне стране, то говори у прилог тези да се манастирска књијница већма ослањала на преписивачки рад шудиковских житеља, док, с друге стране, потврда преписивачке активности још једног шудиковског инокa, и то само три године након последњег, до сада познатог, Даниловог записа, баца ново светло на духовно средиште манастира Шудикове. Премда нема чврстих основа на којима би се могао извести закључак о јединственој радионици у којој су засигурно радила двојица даровитих и писаној речи наклоњених шудиковских инокa – Данил и Михаил, нема сумње да су у шудиковску књијницу током XVI и XVII века добрим делом улазиле књиге које су биле писане, управо, при храму Ваведења Богородице на Лиму.

Познији записи, забележени на првом и последњем листу шудиковског *Богородичника*, непосредно су сведочанство да се тај кодекс већ половином XVII века налазио у манастиру на Цетињу. Није могуће не истаћи да је у овим записима у јединственом облику садржана историја Цетињског манастира. Док се у једнима евоцирају догађаји из XV века, као што су разарање манастира 1491. или престављење монаха, именом новѣ црњосѣнкѣ,⁴⁴ у другима су од заборава сачувани догађаји савремени тренутку бележења – потоп у Цетињском манастиру (1644), први рат (1647), велики земљотрес (1667), посета пећког патријарха кир Арсенија манастиру,

⁴⁴ У једном од наших разговора Милена Мартиновић је изнела претпоставку да је овај монах био нико други до Иван Црнојевић.

102A. Зборник (Николац, бр. 55), л. 35v–36r

102B. Зборник (Николац, бр. 55), л. 91v–92r

погибија Баја Пивљанина и поробљавање манастира (1685).

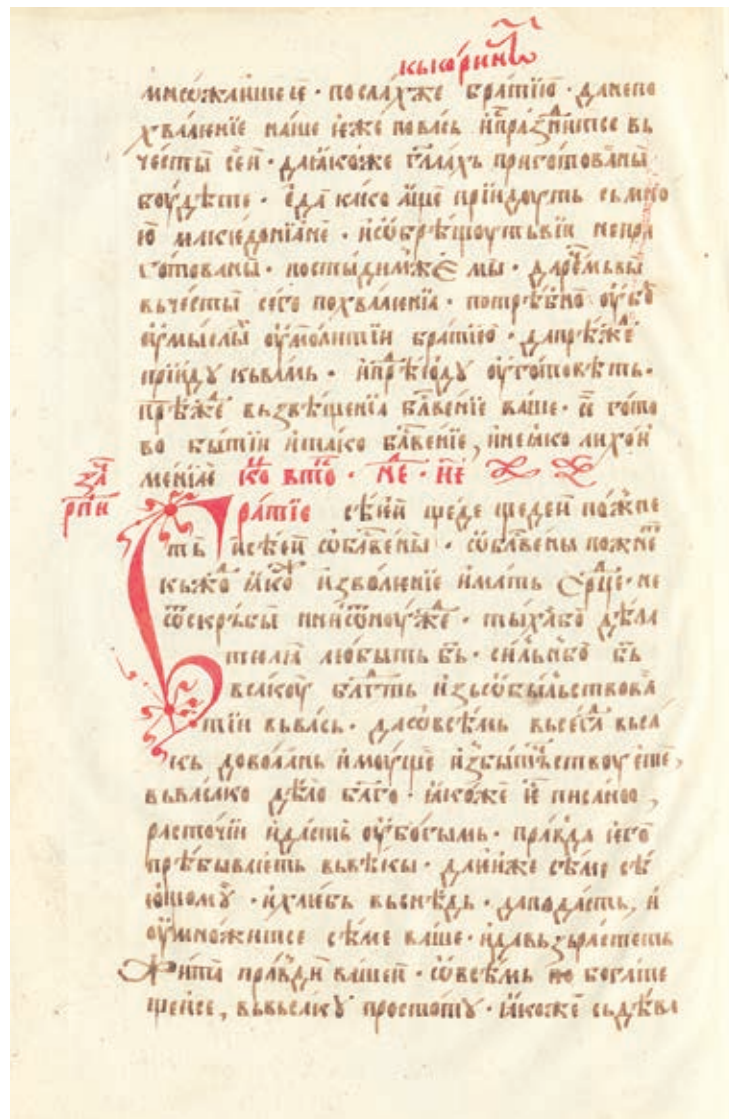
Шудиковској књијници у XVII веку припадао је и Зборник (сл. 102a, 102b) који је према новијој филигранолошкој анализи смештен у временски оквир између 1610. и 1615. године.⁴⁵ Без почетка и свршетка, рукопис је Шудикови на службу оставио јеромонах Георгије (л. 95v–96r: *Сѣа книга нермонач[а] георѣ)гна оставихъ е (ве)тоу монастирѣ шудикови на слѣж(ѣ)вѣ*). Из наведеног записа (сл. 21), уистину, не дознајемо када је књига постала својина шудиковске књијнице, али је то свакако

морало бити у XVII веку. Историја кодекса је обавијена маглom, те тако није познато ни лице које је рукопис исписало, као ни место преписивања. Шудиковски Зборник се, према типологији, сврстава у зборнике релативно постојаног састава: у њему се након слова Богородици и на Ваведење налазе Слово о Светом Николи и Житије Светог Николе (без свршетка). Кодекс се данас налази у саставу рукописне збирке манастира Никољца, под инвентарским бројем 55.

У књијници манастира Шудикове налазио се и препис *Шудиковској ѿменика* из XVI или XVII века. Идентификован у старој збирци Народне библиотеке Београда под бројем 225 (1267)⁴⁶, *Поменик* је имао свега 61 лист. На

⁴⁵ Станковић, *Даширање и водени знаци*, 184–185. Филигранолошким анализом Владимира Мошина овај рукопис је смештен у нешто раније временске оквире, у трећу четвртину XVI века (в. Мошин, *Бирилски рукописи у манастиру Никољцу*, 699).

⁴⁶ Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, 179.

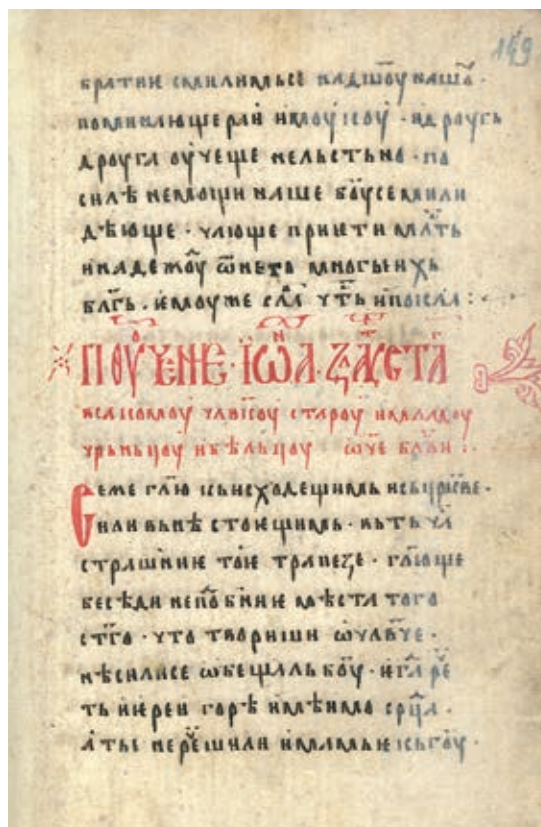
његовом листу 4г ситним курзивом оставље-
на је белешка о томе да је реч о поменику ма-
настира Шудикове.⁴⁷ Према опису Љубомира
Стојановића, Поменик манастира Шудикове
углавном се слагао са Водичничким. Рукопис
је 1927. године Народној библиотеци даро-
вао Љубомир Стојановић, али се Поменик,
нажалост, налазио међу оним рукописима

који су изгорели приликом бомбардовања
Библиотеке 1941. године.

Премда се о шудиковској књијници XVIII
века може говорити тек у уским времен-
ским оквирима од непуне четири деценије,
односно до 1738. године када је Шудикова
пострадала, сачувани извори, ипак, сведо-
че да су у ову светињу готово до послед-
њих дана пристизале вредне старе књиге.
Иако писарска активност у шудиковској

⁴⁷ Стојановић, Поменик манастира Шудикове, 180.

103A. ПРАКСАПОСТОЛ
(STAATSBIBLIOTHEK ZU BERLIN,
Ms. Slav. Wuk 12), л. 2R

103B. ПРАКСАПОСТОЛ
(STAATSBIBLIOTHEK ZU BERLIN,
Ms. Slav. Wuk 12), л. 114V

104A. ПАТЕРИК (НИКОЛАЦ, БР.
54), л. 1R

104B. ПАТЕРИК (НИКОЛАЦ, БР.
54), л. 149R

монашкој заједници на заласку њеног живота није потврђена у изворима из тог периода, зна се да је шудиковска књижница у XVIII веку била обogaћена трима књигама.

Једна од њих јесте берлински *Праксајосѿол* (Wuk no. 12, Државна библиотека, Берлин), који је по налогу старца Атанасија при храму Светог Георгија – највероватније у Ђурђевим ступовима – преписао Леонтије Капоноша 1599. године (сл. 103а, 103б). Писарев запис, остављен на листу 187r, чини се, међутим, посебно занимљивим. Поред тога што другу половину своје белешке доноси у облику тајне буквице, писар *Праксајосѿола* у исписивању имена патрона храма посеже за јединственим сликовним решењем. Лексему *Геωργία* он стилизује тако што графему ρ уписује у графему ω, остварујући

јединствен визуелни утисак копља Светог Георгија (сл. 24а). Истакнуте графеме тако добијају иконички, сликовни смисао, што говори у прилог не само Леонтијевој домишљатости него и целокупној култури којој је он припадао и у чијим оквирима је обликован. На листу 55v (сл. 24б) Леонтијевог *Праксајосѿола* непознатом руком непажљиво је остављен запис којим се потврђује да је књига припадала манастирској књижници и то, сасвим извесно, у XVIII веку⁴⁸, упркос томе што је година у запису изостављена.

У саставу шудиковске књижнице у XVIII веку налазио се и рукописни *Паѿерик* (сл.

⁴⁸ Яцимирскій, Описание южно-славянскихъ и русскихъ рукописей, бр. 18 (12), 290–293; Мано-Зиси, Къниѣ Будимѣанске еѿархије, 535.

104a, 104b), чије се време настанка одређује оквирно између 1345. и 1350. године.⁴⁹ Према запису на листу 56v (сл. 23) – била књига патерникъ манастира шудикове храма вав[е]денїа прѣсветне б(о-городн)це при реце андоу .ā.ψ.ζī. – рукопис се 1717. године налазио међу шудиковским књигама, док је данас у саставу рукописне збирке манастира Никољца, под инвентарским бројем 54. *Пайерик из манастира Шудикове*, како га је идентификовао Владимир Мошин⁵⁰, представља зборник краћих чланака, слова о животу монаха и њиховом односу са светом (према убогим, ништима, богатима...). Уз поучна слова Василија Великог (О смерној мудрости, Како је лепо бити чрнцем), Исака Сирина (О милостињи) и Поученије сваком човеку, Јована Златоустог, у рукопису се налази и део Житија преподобнога Јефросина Куvara. Међу књигама које су се налазиле у манастиру Шудикове, *Пайерик* је заузимао јединствено место. Поред тога што је, према досадашњим сазнањима, представљао најстарију књигу у манастирској књијници, *Пайерик из Шудикове* јесте непосредна потврда постојања скупине књига које су чиниле оно што бисмо могли назвати монашком лектиром. Уз богослужбене кодексе, у саставу сваке манастирске књијнице морале су се наћи и књиге које су служиле, пре свега, образовању монашке заједнице и које су, у тренуцима осаме, монаси читали у својим келијама. Необичног приповедачког стила, сличног усменом казивању, ови рукописни састави су лако и брзо допирали до својих читалаца, те није упитно да је *Пайерик из манастира Шудикове* био радо читана књига међу шудиковским монасима. Из свега наведеног јасно је да, међу шудиковским књигама, рукописни *Пайерик* у јединственом светлу доприноси целовитијој слици књијнице манастира Ваведенја Богородице на Лиму.

⁴⁹ Станковић, *Датирање и водени знаци*, 184.

⁵⁰ Мошин, *Кирилски рукописи у манастиру Никољцу*, 699.

Последњом књигом манастирске књижнице могао би се сматрати рукопис *Четворојеванђеља* (Николац бр. 8) што је написан у манастиру Карпину 1592. године. Неколики записи, остављени на различитим местима у рукопису, не само што расветљавају историју овог кодекса него и представљају сигурну подлогу за реконструкцију шире историјске слике, на којој манастир Шудикова заузима веома важно место. На преко педесет листова (14–70) бележене су по једна или две речи, које повезане у целину дају подужу запис (сл. 25):

Сѣю св(е)тзю и бож(ь)ственю книгъ г(лаго)лемю еѡ[а-
н]гелѣ наутѣи благовѣстїе г(о)с(по)да нашего ин(со)уса
хр(и)ста приложих(ь) азъ іер(ь)монач(ь) саватїи по-
стрижникъ и славитель с(в)етѣишїа и великїа
патріар(ь)хїи сербскїа пекїи во с(в)етзю обитель до-
воля шудикова на посавженїе во храмъ воведенїа
пресв(е)тїа вл[а]д[и]м[и]р[и]цїи нашеа в(о)город(и)цы нже
естъ на рѣцѣ зовомоу лимъ подпсах(ь) же сїе азъ
грѣшнын алеѣїи лѣкитъ славитель бл(а)женнѣишаго
патріар(ь)ха сер(ь)бскаго кврїе квр(ь) арсенїаа четвер-
таго при тоѣже патріар(ь)ха при іг҃менѣ вишерече-
нїа обитѣли квр(ь) іосифѣ в[ъ] лѣтѣ от рож(денїа)
ѡѡѡ. авг(о)уста 23 .к.к. в[ъ] шудиковѣ.

У вишеструко значајном запису забележена су, пре свега, имена двојице служитеља патријарха Арсенија Четвртог. Реч је о писару записа, Алексију Лукићу и приложнику књиге, Саватију. Запис је настао у самој Шудикови, и то у време игумана кир Јосифа, 23. августа 1736. године, односно само две године пре него што ће Шудикова пострада-ти у налету освајача. Даривање карпинског *Четворојеванђеља* шудиковској обители од стране саме Патријаршије, у напетој атмосфери ишчекивања рата између хришћанског света и исламске силе, треба, чини нам се, посматрати на вишој симболичној равни, нарочито када се има у виду да је реч о основној богослужбеној књизи.

О провенијенцији карпинског рукописа дознаје се на основу белешке остављене на листу 374v:

Съписа се сѣе (вѣ)щенное еѵ(ан)г(е)лїе въ манастир(ѣ) кар(ѣ)пино въ храмъ вѣв[е]денїа прѣ(ч)стыѣ б(огороди)це. въ лѣт(о) .ѿр. крѣг(ѣ) сл(ѣ)нцѣ .ѿ. лѣн(а) .гї. ѿемелїе .кѣ. злат(о) число .ѿ. епѣх[ъ]та .ѿ. индиктиѡн(ѣ) .ѣ. трѣдн же се ѿ сем(ѣ) и поплати прогѣден(ѣ) кѣр(ѣ) ѿланикѣ ер(ѣ)монахъ бѣде мѣ вѣтнаа памѣт[ѣ] мѣнн(ѣ) :-

Истакнути запис је утолико драгоценији што се у њему „манастирот Карпино првпат под ова име срекава”.⁵¹ Најзад, није згорег поменути да је манастир Карпино, са црквом Ваведења Богородице, био „еден од најзначајните книжевни центри на Кратовската школа”.⁵² Изузетно уметнички стилизоване заставице на почетку сваког јеванђеља (сл. 105а, 105б, 105в) сведоче да изречена оцена о карпинском скрипторијуму није претерана, те да су се у Карпину прибирали веома образовани посленици писане речи, односно ванредно талентовани илуминатори. Када се има у виду да је баш овај рукопис Саватије 1736. даровао Шудикови, односно да је манастирском својином потврдио најлепши Данилов кодекс – *Аѿосѿол*, јасно је да је патријархов егзарх имао изражен осећај за лепоту старих српских књига, сматрајући у исто време шудиковску обитељ достојну таквих дарова.

⁵¹ Поп-Атанасов, Велев, Јакимовска-Тошиќ, *Скрипѿторски ценѿри*, 91.

⁵² Митревски, *Средновековниѿ книжевен ценѿар во манаѿтироѿ Карѿино*, 162.

Приступ студији Љупча Митревског омогућен нам је љубазношћу Бобана Карапејовског, па му и овим путем захваљујемо.

Од *Минеја за сейѿемдар* из 1573. године (или 1575), на самом почетку историје шудиковске књижнице, до карпинског *Четѿворојеванђеља*, „последње” шудиковске књиге, дат је преглед укупно 20 књига које су од друге половине XVI века до 1738. године улазиле у састав књижнице манастира Шудикове и тако обликовале њен духовни амбијент. Међу њима је било не само рукописних већ и штампаних књига, чиме се шудиковска збирка посебно издваја од других манастирских књижница до којих старе штампане књиге никад нису доспеле. Према досадашњим увидима, књижни фонд шудиковске библиотеке је током нешто мање од две стотине година подједнако обликован како књигама из манастирског скрипторијума, тако и даровима приложника. Кроз хронолошку призму посматрано, шудиковска књижница је у XVI веку располагала највећим бројем књига, а нарочит допринос шудиковској књижници пружио је јеромонах Данил. Његових седам преписа, посматрајући их од најстаријег (*Четѿворојеванђеље*, МСПЦ, Збирка Р. Грујића, бр. 221) до најмлађег (*Четѿворојеванђеље*, МСБ, бр. 567/1913, Музеј *Свѣѿи краљ Сѿефѿан*, Стони Београд), илуструју еволутивну линију не само овог шудиковског писара већ и шудиковског скрипторијума, па и библиотеке. Најзад, откриће још једног примерка штампаног *Служабника* Божидача Вуковића непосредна је потврда да се овај мали прилог реконструкцији шудиковске збирке не може сматрати последњом речју о књижници Ваведења Богородице на Лиму, али може бити полазиште у откривању осталих шудиковских књига којих је, несумњиво, било знатно више.

105а. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ (НИКОЉАЦ, БР. 8), Л. 108R

105б. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ (НИКОЉАЦ, БР. 8), Л. 173R

105в. ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ (НИКОЉАЦ, БР. 8), Л. 279R

Вољом Оца и поспешењем Сина и савршењем Светог Духа написа се ова књига звана минеј у храму Пресвете Богородице, званом Шудикова, на реци Лиму, у дане смиреног игумана кир Василија јермонаха и све у Господу браће. Трудом исписах за благослов ову књигу, грешни и бедни више од свих, митрополит зетски Герасим. И опет молим се с умиљењем, оци и браћо, ако је што погрешно, исправите и не куните, јер нисам пре писао ни у мајстора учио, те не бих вешт да слово лепо начиним. И сврши се од постанка света 7083. (1575) године, од рођења Христовог 1573 (!), круг сунцу 26, круг месецу 14, златни број 17, индикт 3, епакт 3, темелије 7.

ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

(МСПЦ, Збирка Р. Гружита бр. 221,
Музеј СПЦ, Београд), 1578.

II ДОКОРИЧНИ ЛИСТ:
Смѣренїи ермонах(ь) даниль.

ПРЕВОД:
Смерени јермонах Данил.

Л. 299v:
Бл(а)ва б(ог)оу съвршнтелю, давшомоу зачело и концъ.
томоу сл(а)ва въ вѣкы и вѣкѡмъ аминъ :-

Въ лѣт(о) .жѣѣ. :- Сѣѣренїи ермонах(ь) даниль :-

ПРЕВОД:
Слава Богу савршители, дајући почетак и крај,
њему слава у век и векова, амин.

Године 7086. (1578) Смерени јермонах Данил.

ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

(Мошин бр. 5, Стара црква, Сарајево), 1581.

Л. 262v (ПРЕМА М. ВУКИЋЕВИЋУ):
Стар(ь)ць тѣодосїе їеромонахъ приложи б(о)гъ и прѣтн-
стої вавѣденїю шѣдниковѣ іеѡ[н]гелїе .у. и триодъ и
лѣтоу(ь)гню велнкоу и ѡальтирь бож(н)арѡвъ и молн-
тавникъ любавиѣа да сѡжн б(о)гъ и прѣтн[т]ѡн при
смереномоу нгоуменъ гангорню въ лето *ѡсмио тисщно и
ѣѣѣ. и тако ѡпще въси бл(аго)с(ло)внсмѡ ктѡ нхъ х[ѡ]ѣ
ѡт[ь]нести ѡт сего места некондѣ ѣаколемъ навѣтнм[ь]
нан паке забвнстїю да моу ꙗ сѡпарннїца прѣтнста на
страшноѡмъ сѡдоу и да боудетъ побѣждѣнъ снѡю частнаѡ
кръста въ страшнн д[ь]нъ сѡда.

ПРЕВОД:
Старац Теодосије јеромонах приложи Богу и
Ваведењу Пречисте, Шудикови, јеванђеље .у. и
триод и велику литургију и псалтир Божидаров
и молитвеник Љубавиѣа, да служи Богу и
Пречистој, при смереном игуману Глигорију
*7089. (1581) године. И тако опште сви бла-
гословисмо. Ко их хоће однети од овог места
неким ђавољим лукавством или завишћу, нека
му је Пречиста супарница на Страшном суду и
нека буде побеђен силом Часног крста у стра-
шни дан Суда.

МИНЕЈ ЗА ОКТОБАР И НОВЕМБАР

(Цетињски манастир бр. 22, Цетиње), 1588.

Л. 330r:

Сїи мннен сѡпис(а)ше с(е) въ лѣт(о) .жѣѣ. въ манастири
шѣдниковѣ въ цр(ь)квы прѣс(е)тые б(о)городнїце. насто-
їанїем(ь) бл(а)женнаг(о) нгоумена данила їермонах(а), сѡ
братїамн ѡж(е) ѡ х(рн)с(т)ѣ :-

И ѡ сел(ь) трѡдн се смѣрѣнїи въ иноцѣх даниль їермонах
въ глѣбоцѣи старости не сѡ сконд(ь) отнмѣ, нь сѡ тоу-
жднмѣ, и приложнѣмо нхъ въ славу б(ог)оу. и на слоу-
ж(ь)бѣ с(е)тнм(ь) и да прїимнѣтъ въсе бл(а)гын г(оспод)ь
б(ог)ь нашъ въ своѡ сн :- и кто нхъ ѡтнмет(ь) ѡт[ь] сего
мѣста без(ь)тннно сѡ нѣкою неправдоу да мѡ нѣс(тѣ)
бл(аго)с(ло)венїю :-

ПРЕВОД:

Ови минеји написах се 7096. (1588) године
у манастиру Шудикови у цркви Пресвете Бо-
городице, старањем блаженог игумана Данила
јермонаха, с браћом у Христу.

И о овоме се труди смерени међу монасима
Данил јермонах у дубокој старости, не својим
очима него туђим, и приложисмо их у славу
Богу и на службу светима и да прими све добри
Господ Бог наш у свему и свуда. И ко их отме
из овога места бешчасно, некаквом неправдом,
да му није благословено.

МИНЕЈ ЗА ФЕБРУАР И МАРТ

(Николац бр. 25, Манастир Николац,
Бијело Поље), 1588–1589.

Л. 108r:

концъ феѣварїю м(ѣ)с(е)цѡ :- въ лѣт(о) .жѣѣ.

ПРЕВОД:

конац фебруара месеца. 7096. (1588) године

Л. 219r:

Ко(н)ц(ь) м(ѣ)с(е)цоу марѣтѡ :-

Въ лѣт(о) .жѣѣ. :- смѣренїи їермонах даниль :-

ПРЕВОД:

Конац месеца марта.

7097. (1589) године смерени јермонах Данил.

АПОСТОЛ

(Подврх бр. 63, Манастир Подврх, Бијело Поље), 1590.

Л. 200v:

Съврѣши(в)ши с(е) сѣа кнѣга въ лѣт[о] .жѣѣ. смѣренѣи ѿ-
рѣмонахъ(ъ) даннѣхъ:~ настоѣиѣмъ(ъ) бл(а)женнаго нгоумѣ-
на феода[о]ра ѿрѣмонахъ[а] съ братѣми ѿже ѿ х(р)и(с)тѣ
м(ѣ)с(е)ца август(а) .дѣ. :-

Сѣю кнѣгъ приложи раба б(о)жѣа монахѣа ефросина
цр(ъ)квы въвѣденѣа прѣч(и)стѣе б(о)городице монасти-
ра шадиковѣ. на слоужбѣ б(о)г(о)у и прѣч(и)стѣи б(о)го-
м(а)тери и всемъ(ъ) с(в)е(т)ымъ(и). да к б(о)г(у) поменѣтъ въ
ц(а)р(ъ)ствѣи своѣмъ(ъ) н(е)б(е)снѣмъ съ избраними своимъ(и)
с(в)е(т)ымъ въ вѣѣнѣи жнзны въ вѣкы бесконечныѣ :-

ПРЕВОД:

Заврѣши се ова кнѣга 7098. (1590) године. Смерени
јермонах Данил. Стараѣм блаженог игу-
мана Теодора јермонаха са браћом у Христу,
месеца августа 14.

Ову кнѣгу приложи слушкиња Божја монахиња
Јефросина цркви Ваведѣња Пречисте Богородице
манастира Шудикове, на службу Богу и Пречи-
стој Богоматери и свим светима, да је Бог поме-
не у царству свом небеском, с изабраним својим
светим, за вечни живот и у векове бесконачне.

Л. 1v:

Сѣа кнѣга деѣанне с(в)е(т)и(хъ) апостоу манастира шад-
икове храма ваведѣнна пресветне б(о)городице на реце ли-
моу. П[о]дписѣа саватне ѿзар[х]ѣ патр(и)арховѣ на .жѣѣ.
м(ѣ)с(е)ца јула .ж. д(ъ)нь.

ПРЕВОД:

Ова (је) кнѣга, дело светих апостола, манасти-
ра Шудикове, храма Ваведѣња Пресвете Бого-
родице на реци Лиму. Потписа Саватије ѿзарх
патријархов, 1721. месеца јула 9. дана.

ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

(Николац бр. 8, Манастир Николац, Бијело Поље), 1592.

Л. 14–70.:

Сѣю св(е)тѣю и бож(ъ)ственѣю кнѣгъ г(ла)големѣю евангѣ-
лѣе наутн благовѣстѣе г(о)с(по)да нашего ин(со)уса хр(и)ста
приложнхъ(ъ) азъ ѿрѣмонахъ(ъ) саватѣи пострижнѣи и

славѣи с(в)е(т)ишѣа и великѣа патриар(ъ)хѣи с(в)е(с)кѣа
пекѣи во с(в)е(т)ѣю обитѣль зовомѣ шадикова на послѣженѣе
во храмъ ваведѣнѣа пресв(е)тѣа бл[а]д[и]нѣици нашеа б(о-
горо)д(и)цы нѣже естъ на рѣцѣ зовомоу лимѣ подписахъ(ъ)
же сѣ азъ грѣшнын алеѣи лѣкнѣи славѣи с(в)е(с)кѣа бл(а)жен-
нѣишаго патриар(ъ)ха с(в)е(с)кѣа кврѣе кврѣ(ъ) арсениаа че-
твертаго при томѣже патриар(ъ)ха при игуменѣ вишереѣнѣа
обитѣлан кврѣ(ъ) ѿснфѣ в[ъ] лѣтѣ ѿт рожд(енѣа) .жѣѣ.
авг(уста) 23 .ж.к. в[ъ] шадикове.

ПРЕВОД:

Ову свету и божествену кнѣгу звану јеванђе-
ље или блавест Господа нашег Исуса Христа
приложих ја јермонах Саватије, пострижник и
служитељ свете и велике српске Пећке патри-
јаршије, светој обитељи званој Шудикова на по-
служење у храму Ваведѣња Пресвете Владичице
наше Богородице који је на реци званој Лим.
Потписах ово ја грешни Алексије Лукић, служи-
тељ блаженог патријарха српског кир Арсенија
Четвртог, при том патријарху и при игуману
вишереѣне обитељи, кир Јосифу, године 1736.
године од рођења, 23. августа, у Шудикову.

ТРЕБНИК

(Пловдив бр. 84, Народна библиотека Иван Вазов, Пловдив), 1592.

Л. 64v:

Ѧ семь троудн се смѣренѣи ѿрѣмонах даннѣхъ :- Въ лѣт(о) .жѣѣ:-

ПРЕВОД:

О овоме труди се смерени јермонах Данил.
7100. (1592) године.

ПСАЛТИР

(Cod. Slav. 44, Аустријска национална
библиотека, Беч), 1592–1599.

Л. 156r:

Сѣи псалтирь бл(а)женнаго ѿсвѣа ѿрѣмонахъ[а]. сѣписа се въ
лѣто .жѣѣ. ѿт бытѣа :- И ѿ семь писанѣи трѣдн се сме-
рѣнѣи и мног(о)грѣшнѣи даннѣхъ ѿрѣмонахъ :-

ПРЕВОД:

Ово (је) псалтир блаженог Јова јермонаха. На-
писа се године 7107. (1599) од постанка света.
И о овом писању труди се смерени и многогре-
шни Данил јермонах.

**Зборник слова на Ваведење
Богородице са Житијем
Светог Николе**

(Николац бр. 55, Манастир Николац,
Бијело Поље), 1610–1615.

Л. 95v–96r:

Сна кнѣга јермонах[а] геор(ъ)гна оставих є с(вє)тома мо-
настиѣ шудикови на слѣж(ъ)бѣ.

ПРЕВОД:

Ово (је) књига јермонаха Георгија. Оставих је
светоме манастиру Шудикови на службу.

Поменик манастира Шудикове

(НББ бр. 225 (1267), БЕОГРАД, *ИЗГОРЕО), XVI–
XVII ВЕК

Л. 4r (ПРЕМА Љ. СТОЈАНОВИЋУ):

Сѣн светин поменик манастира шудикове, храма прѣсвете
богородице.

ПРЕВОД:

Овај свети поменик манастира Шудикове, хра-
ма Пресвете Богородице.

Прилог III

КАТАЛОГ РУКОПИСНИХ И ШТАМПЕНИХ КЊИГА

МАНАСТИРА ШУДИКОВЕ

(РЕКОНСТРУКЦИЈА)

Милена Давидовић

РУКОПИСНЕ КЊИГЕ

ПАТЕРИК

сигн. Никољац, бр. 54
(Манастир Никољац, Бијело Поље)

1345–1350.
папир; 210 × 130 мм; 208 л.
запис: л. 56v

МИНЕЈ ЗА СЕПТЕМБАР

сигн. НББ, бр. 197 (159) *изгорео

1573. (или 1575)
писар – зетски митрополит Герасим, у Шудикови
папир; 214 л.
запис: л. 214

ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

сигн. МСПЦ, Збирка Р. Грујића, бр. 221
(Музеј СПЦ, Београд)

1578.
писар – јеромонах Данил, у Шудикови
папир; 260 × 193 мм; 299 л.
запис: л. 299v

ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

сигн. Мошин, бр. 5
(Стара црква, Сарајево)

1581.
писар – Леонтије (?), минијатурист – Леонтије
папир; 200 × 305 мм; IV + 264 л.
запис: л. 262v

МИНЕЈ ЗА ОКТОБАР И НОВЕМБАР

сигн. Цетињски манастир, бр. 22
(Цетињски манастир, Цетиње)

1588.
писар – јеромонах Данил, у Шудикови
папир; 310 × 211 мм; 330 л.
запис: л. 330r

МИНЕЈ ЗА ФЕБРУАР И МАРТ

сигн. Никољац, бр. 25
(Манастир Никољац, Бијело Поље)

1588–1589.
писар – јеромонах Данил, у Шудикови
папир; 305 × 210 мм; 219 л.
записи: л. 108r; л. 219r

АПОСТОЛ

сигн. Подврх, бр. 63
(Манастир Подврх, Бијело Поље)

1590.
писар – јеромонах Данил, у Шудикови
папир; 295 × 200 мм; 202 л.
записи: л. 1v; л. 200v

ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

сигн. Никољац, бр. 8
(Манастир Никољац, Бијело Поље)

1592.
писар – проигуман Јоаникије, у Карпину
папир; 310 × 205 мм; IV + 374 л.
записи: л. 14–70 (14r–22r, 23r/v, 24r–46r, 47r/v,
48r–64r, 65r/v, 66r–70r); л. 374v

ТРЕБНИК

сигн. Пловдив, бр. 84
(Народна библиотека *Иван Вазов*, Пловдив)

1592.
писар – јеромонах Данил, у Шудикови
папир; 195 × 150 мм; 64 л.
запис: л. 64v

ПСАЛТИР

сигн. Cod. Slav. 44
(Аустријска национална библиотека, Беч)

1592–1599.
писар – јеромонах Данил, у Шудикови
папир; 260 × 185 мм; 157 л.
записи: л. 156r; л. 157r

ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉЕ

сигн. МСБ, бр. 567/1913
(Музеј *Свети краљ Стефан*, Стони Београд)

последња деценија XVI века, осликан 1597.
писар – јеромонах Данил (атрибуција), минија-
турист – зограф Страхиња, у Шудикови (?)
папир; 305 × 205 мм; III + 293 л. + III
запис: л. 4v

ПРАКСАПОСТОЛ

сигн. Wuk. no. 12
(Рукописно одељење, Државна библиотека,
Берлин)

1599.
писар – Леонтије Капоноша, у Ђурђевим ступовима
папир; 300 × 215 мм; 187 л.
записи: л. 55v; л. 187r

БОГОРОДИЧНИК/МОЛИТВЕНИК

сигн. Уваров, бр. 754 (168)
(ГИМ, Москва)

1602.
писар – ђакон Михаил, у Шудикови
папир; 118 л.
запис: л. 113r

**ЗБОРНИК СЛОВА НА ВАВЕДЕЊЕ
БОГОРОДИЦЕ СА ЖИТИЈЕМ СВЕТОГ
НИКОЛЕ**

сигн. Никољац, бр. 55
(Манастир Никољац, Бијело Поље)

1610–1615.
папир; 215 × 155 мм; 125 л. (без почетка и
свршетка)
запис: л. 95v–96r

ПОМЕНИК МАНАСТИРА ШУДИКОВЕ

сигн. НББ, бр. 225 (1267) *изгорео
папир; 205 × 150 мм; 61 л.
запис: л. 4r

* ВЕЛИКА ЛИТУРГИЈА

(познато из записа)

* ТРИОД

(познато из записа)

ШТАМПАНЕ КЊИГЕ**СЛУЖАБНИК БОЖИДАРА ВУКОВИЋА**

Церовац (Смедеревска Паланка)

1519.
папир; 145 × 200 мм; V + 247 л.
рукописни умети: л. 1–8v, 15r–24v
запис: IV док. лист

ПСАЛТИР БОЖИДАРА ВУКОВИЋА

(познато из записа)

МОЛИТВЕНИК ЉУБАВИЋА

(Мол. Гор. 23 ?)
(познато из записа)

ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА

Аустријска национална библиотека (Österreichische Nationalbibliothek – Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Wien): сл. 18а, 18д, 100а, 100д

Државна библиотека у Берлину (Staatsbibliothek zu Berlin - Preussischer Kulturbesitz, Manuscript Department, Berlin): сл. 24а, 24д, 103а, 103д

Државни историјски музеј Русије (Государственный исторический музей, Москва): сл. 101а, 101д

Епархија будимљанско-никшићка: сл. 2, 91, 92, 93; стр. 32–33, 42–43, 82–83, 98–99, 253

Музеј „Свети краљ Стефан”, Стони Београд: сл. 20а, 20д

Музеј Српске православне цркве: сл. 14, 95а, 95д

Народна библиотека „Иван Вазов”, Пловдив: сл. 19, 99а, 99д

Народна библиотека Србије, Археографско одељење: сл. 16а, 16д, 17а, 17д, 21, 23, 25, 97а, 97д, 98а, 98д, 98в, 102а, 102д, 104а, 104д, 105а, 105д, 105в

Руска национална библиотека (Российская национальная библиотека), Санкт-Петербург: сл. 22

И. Бијелић: сл. 67

Ђ. Бошковић: сл. 7, 8

А. Бубања: стр. 142–143
М. Бунарџић: сл. 77а, 77б, 78
М. Давидовић: сл. 13, 94а, 94б
М. Лазић: сл. 11, 94в
П. Лутовац: стр. 22–23, сл. 26, 27, 29, 30, 31, 33, 36, 37, 38, 70
А. Мишић: сл. 15, 96а, 96б
М. Николић: сл. 60, 61, 62, 64, 65, 73, 84, 88
С. Обрадовић: сл. 34, 35, 39, 40, 41
Д. и М. Поповић: сл. 1, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 28, 32, 43, 44а, 44б, 45, 46а, 46б, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53а, 53б, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 63, 66, 68, 71, 72, 74, 79, 80, 81, 82, 83б, 87, 90а, 90б
С. Пушица: сл. 75, 76, 83а, 85, 86, 89

ПРЕМА:

В. Бикић, *Висећи свећњак из Сопоћана*, сл. 42
М. Кнежевић, *Српски храмови и њихови топоними у Плавској жупи*, сл. 69
З. Кајмаковић, *Ćirilica kod Srba i muslimana u otmansko doba*, сл. 12

Књига је одштампана уз финансијску помоћ Епархије будимљанско-никшићке и Министарства правде Републике Србије (Управа за сарадњу с црквама и верским заједницама)

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

271.222(497.11)-523.6-9(497.16)
726.71(497.16)

ПОПОВИЋ, Даница, 1951–

Манастир Шудикова у Будимљи / Даница Поповић, Марко Поповић. – Беране : Епархија будимљанско-никшићка, Манастир Ђурђеви Ступови ; Београд : Музеј Српске православне цркве, 2020 (Земун : Бирограф). – 296 стр. : илустр. ; 28 cm

На спор. насл. стр.: Monastery of Šudikova in Budimlja. – Текст штампан двостубачно. – Тираж 1.000. – Стр. 11: Слово благодарности ауторима / епископ будимљанско-никшићки Јоаникије. – Summary. – Напомене и библиографске референце уз текст. – Библиографија: стр. 271–285. – Регистри. – Садржи и: Књижница манастира Шудикове ; Записи ; Каталог рукописних и штампаних књига манастира Шудикове / Милена Давидовић.

ISBN 978-86-85917-21-9 (МСПЦ)

1. Поповић, Марко, 1944–2020 [аутор]
а) Манастир Шудикова (Будимља)

COBISS.SR-ID 19920649

